

Morele Oordelen en de zogenaamde « Vrije Wil »

Enkele Beschouwingen over Determinisme en Indeterminisme in Ethisch Perspektief

Onder « moraal » verstaan wij een geheel van beginselen waarmee menselijke handelingen gewaardeerd, genormeerd en gesanktionéerd worden. Dit wil zeggen dat « moraal » betrekking heeft op :

(a) het *positief of negatief waardekarakter* van handelingen en op de *graad* van positief of negatief waardekarakter van die handelingen. Menselijke handelingen worden ingedeeld in handelingen met positief waardekarakter (« goede » handelingen) en handelingen met negatief waardekarakter (« slechte » handelingen), en binnen elk van deze categorieën wordt een hiërarchische gradatieschaal van minder naar meer waardegeladenheid aangebracht (schaal van 'minder goede' of 'minder slechte' naar 'zeer goede' of 'zeer slechte' handelingen). We noemen dit de *waarderingsfunctie* van moraal.

(b) het *wenselijkheids-, toelaatbaarheids- of verplichtingskarakter* (resp. ontoelaatbaarheids-, onwenselijkheids- of verbodskarakter) van handelingen in reële of hypotetische situaties. Uitgaande van de waardering van handelingen worden richtlijnen opgesteld ter beantwoording van de vraag : welke handelingen zijn in bepaalde situaties (of : in alle situaties) toelaatbaar, wenselijk of verplicht, resp. ontoelaatbaar, ongewenst of verboden. Dit noemen we de *normeringsfunctie* van moraal.

(c) de *beoordeling* van handelingen die door individuen of groepen in het vooruitzicht worden gesteld of die werkelijk werden verricht. Over dergelijke handelingen worden oordelen in termen van '*verdienselijkheid*' of '*laakbaarheid*' uitgesproken, met een hele gamma van termen die nuances en graden van verdienselijkheid of laakbaarheid weergeven : 'goed', 'verdienselijk', 'bewonderenswaardig', 'voorbeeldig', 'uitmuntend', 'heldhaftig'... resp. 'slecht', 'afkeurenswaardig', 'verwerpelijk', 'afgrijselijk', 'laag', 'laf'... etc. Dit noemen we de *sanktioneringsfunctie* van de moraal (1).

(1) Deze omschrijving van 'moraal' houdt een beperking in in functie van het probleem dat in dit artikel aan de orde wordt gesteld. Er is enkel sprake van waardering,

De waarderingsbeginselen, en ten dele ook de normerings- en sanktioneringsbeginselen, worden geformuleerd in de vorm van *waardeoordelen*: bijv. « het algemeen welzijn bevorderen is een edele taak » en « genocide is het slechtste middel om het probleem van de overbevolking op te lossen » (waardering); « de fysische en psychische zorg voor het kind is een onvoorwaardelijke plicht der ouders » (normering); « de door X gepleegde lustmoord is een walgelijk vergrijp » (sanktionering). Zulke waarde-oordelen dienen zich naar de vorm aan als deskriptieve oordelen. Formeel verschijnen zij als indikatieve oordelen over eigenschappen of relaties. Van de bevordering van het algemeen welzijn wordt gezegd dat het 'edel' is, analoog aan de wijze waarop men van een tafel zegt dat zij 'rond' of 'vierkant' is. En van genocide wordt gezegd dat het de 'slechtste' oplossing voor het overbevolkingsprobleem is, zoals men van een bepaald merk van televisie kan zeggen dat het het 'slechtste' van de beschikbare apparaten is. Hetzelfde geldt voor 'onvoorwaardelijke plicht' en 'walgelijk vergrijp'.

Dat het hier evenwel *inhoudelijk* niet om deskriptieve oordelen gaat is duidelijk wanneer men bedenkt dat de termen 'edel' en 'slechtst' niet verwijzen naar empirisch aanwijsbare eigenschappen of relaties. Het is onmogelijk om een objektieve eigenschap van de 'bevordering van het algemeen welzijn' te definiëren die met de term 'edel' zou worden aangeduid. Evenmin kan men bepalen op grond van welke empirische eigenschap genocide het 'slechtste' middel zou zijn. De termen 'edel' en 'slecht' hebben in de hier gebruikte konteksten een andere functie dan de termen 'rond' of 'vierkant' en 'slechtst' (m.b.t. televisieapparaten). 'Rond' en 'vierkant' verwijzen naar een geometrische eigenschap, 'slechtst' (m.b.t. televisie-apparaat) naar een mechanische werking. De geometrische eigenschap en de mechanische werking zijn empirisch aanwijsbaar. Het zijn objektieve gegevens van de tafel en van het TV-apparaat. De termen 'rond', 'vierkant' en 'slechtst' hebben dus een deskriptieve functie. De termen 'edel' en 'slechtst' (m.b.t. genocide) daarentegen hebben geen deskriptieve functie. Ze willen niet beschrijven, maar *overreden*. Ze beogen geen neutrale vaststelling omtrent 'bevordering van het algemeen welzijn' en 'genocide', maar zij beogen de introductie van een bepaalde attitude of de wijziging van aanwezige attitudes in de ontvanger van het oordeel

normering en sanktionering van 'handelingen', omdat het dit aspect van de moraal is dat ons verder in deze bijdrage zal bezighouden. Een volledige omschrijving van moraal zou dienen rekening te houden met het feit dat morele beginselen en oordelen ook betrekking hebben op het intern gedrag van de mens (overtuigingen, strevingen, gevoelens, wensen, idealen...), op persoonlijkheidskenmerken (karaktereigenschappen, persoonlijkheidsstructuur...) en op maatschappelijke instellingen, structuren en evoluties.

en beïnvloeding van zijn handelingen via deze inwerking op de attitudes ⁽²⁾. Het oordeel « de bevordering van het algemeen welzijn is een edele taak » blijkt bij analyse van zijn kommunikatiefunctie synoniem met de emotieve en aspiratieve uitspraak « ik heb tegenover de bevordering van het algemeen welzijn een positieve attitude en ik zou wensen dat anderen diezelfde attitude zouden hebben », of met de performatieve of preskriptieve uitspraak « bevorder het algemeen welzijn ». De deskriptieve vorm van het oordeel heeft evenwel een bijzonder effekt, waardoor hij in een aantal gevallen functioneel verkieslijk is boven de vorm van aspiratieve of preskriptieve uitspraken. Hij heeft namelijk een sterkere overredingskracht :

1° omdat waarde-oordelen, hoewel niet deskriptief t.o.v. het objekt waarop zij betrekking hebben (bv. bevordering van het algemeen welzijn, genocide), toch een zekere indirekte deskriptieve inhoud hebben : « de bevordering van het algemeen welzijn is een edele taak » heeft impliciet de deskriptieve bewering in zich, dat niet alleen diegene die het oordeel uitspreekt een pro-attitude tegenover de bevordering van het algemeen welzijn heeft, maar dat alle (of de meeste) leden van de gemeenschap waartoe hij behoort diezelfde pro-attitude vertonen, en dat het daarom waarschijnlijk is dat de overname van die pro-attitude de oordeel-ontvanger de gunst of de goedkeuring van de oordeel-verstrekker en van de groep waartoe hij behoort zal opleveren. Deze beweringen zijn niet logisch in het waardeoordeel geïmpliceerd, maar zij zijn psychologisch geïmpliceerd in het kontekstueel gebruik ervan ;

2° omdat zulke deskriptief geformuleerde waardeoordelen met hun psychologische implicaties doorgaans efficiënter de attitudes van de oordeel-ontvanger zullen beïnvloeden dan aspiratieve of preskriptieve formuleringen. Door de deskriptieve formulering wordt de wens of het bevel uit zijn vorm van subjektief en arbitrair 'imperialisme' gehaald en aangediend als een objektieve en universele norm.

De pseudodeskriptieve oordelen van het waarderings-, normerings- en sanktioneringstype hebben dus een performatieve functie : inwerking op attitudes om het handelen te beïnvloeden. Ze vormen een *overredingstechniek die gebruik maakt van een impliciete verwijzing naar de wensen van de beïnvloeder, naar de min of meer algemene konsensus die die wensen ondersteunt, en door impliciete belofte van gunst en goedkeuring bij aanvaarding en afkeuring en straf bij niet-aanvaarding.*

Indien dit juist is kunnen hieruit twee konklusies worden afgeleid :

(2) Onze interpretatie van morele oordelen sluit hier nauw aan bij die van STEVENSON en HARE. Voor nadere uiteenzetting van deze interpretatie : zie C. L. STEVENSON, *Ethics and Language*, New Haven, 1945, en R. HARE, *The Language of Morals*.

1. Waardeordenen verschillen qua inhoud en funktie niet van aspiratieve uitspraken en van de als imperatieve of als wilsoordenen geformuleerde uitspraken van het normerings- en sanktioneringstype. De uitspraak dat « de fysische en psychische zorg voor het kind een onvoorwaardelijke ouderplicht is » kan vertaald worden in : « Ouders, verzorgt steeds de lichamelijke en geestelijke gezondheid van uw kind! », of « Ik, en de meesten (of allen) met mij, willen dat gij dit doet... en zullen u sanktioneren door goedkeuring en beloning wanneer gij dit doet, en door afkeuring en bestraffing wanneer gij het verzuimt! ». De uitspraak dat « de door X gepleegde lustmoord een walgelijk vergrijp is » kan worden vertaald in : « ik (of wij) wensen dat diegenen die onze bevelen negeren gestraft worden ; X heeft dergelijk bevel genegeerd ; wij zijn van mening dat deze overtreding een bijzonder zware bestraffing verdient, en wensen of verordenen dat zij zou worden toegepast ». Dezelfde vertaalbaarheid geldt voor de waarderingsuitspraken dat « het algemeen welzijn bevorderen een edele taak is » en dat « genocide het slechtste middel is om het overbevolkingsvraagstuk op te lossen »
2. De waarderings-, normerings- en sanktioneringsfuncties van de moraal, die wij hierboven om analytische redenen uit elkaar hielden, vormen een funktionele eenheid. Een moraal fungeert in een individu of in een groep als mechanisme dat de attitudes tegenover bepaalde handelingen organiseert, dat via deze attitudesorganisatie de handelingen helpt determineren en dat aan de hand van de attitudes-organisatie gestelde handelingen sanktionereert. Haar doel bestaat in het totstandbrengen van bepaalde handelingen (of structuren van handelingen) en in het vermijden van andere handelingen. Zij doet dit door overreding en door sanktie.

*
* *
*

Deze beschouwing over 'moraal', over de aard van haar beginselen en hun funktie, is voor de bespreking van het 'vrijheidsprobleem' in etisch perspectief van centrale betekenis. Immers, moraalfilosofen hebben traditioneel volgende stelling vooropgesteld : indien 'moraal' een instrument is waarmee de mens poogt te diskrimineren tussen 'goede' en 'slechte' handelingen, tussen 'verdienstelijke' en 'laakbare' handelingen, tussen 'toelaatbare, wenselijke, behoorlijke' en 'ontoelaatbare, ongewenste, onbehoorlijke' handelingen, en waarmee hij de eerste groep tracht te realiseren of te maximaliseren en de tweede groep te minimaliseren of te elimineren, dan moeten menselijke handelingen — in één of andere betekenis van « vrijheid » — 'vrije' handelingen zijn. Deze stelling wordt gerecht-

vaardigd door erop te wijzen dat moraal veronderstelt: (a) dat er menselijke handelingen mogelijk zijn die niet reëel zijn (= bepaalde handelingen realiseren), (b) dat er menselijke handelingen zijn die wel reëel zijn, maar waarvan de frekwentie of het toepassingsveld kan worden uitgebreid (= maximaliseren van bepaalde handelingen), (c) dat er menselijke handelingen zijn die reëel zijn, maar die inzake frekwentie of toepassingsveld kunnen gereduceerd worden (minimaliseren van bepaalde handelingen), en (d) dat er menselijke handelingen zijn die reëel zijn, maar waarvan de repetitie zou kunnen geëlimineerd worden (eliminieren van handelingen).

Wil 'moraal' überhaupt mogelijk zijn, zo stelt men, dan moet het waar zijn dat: (a) de totaliteit der reële handelingen niet samenvalt met de totaliteit van *mogelijke* handelingen, d.w.z. dat de reële afwezigheid van een handeling niet haar onmogelijkheid impliceert; (b) de totaliteit der reële handelingen niet samenvalt met de totaliteit van *noodzakelijke* handelingen, d.w.z. dat het voorkomen van een handeling niet haar noodzakelijkheid impliceert.

Deze stelling zou voor gevolg hebben dat de mogelijkheid van moraal afhankelijk is van de verwerping van de deterministische opvatting dat alle reële handelingen noodzakelijke handelingen zijn. Het zou immers absurd zijn onmogelijke handelingen te willen realiseren of noodzakelijke handelingen te elimineren. Er moet dus een klasse van *handelingen* bestaan die « *hoewel reëel toch niet noodzakelijk* » en « *hoewel niet reëel toch mogelijk* » zijn. Morele waardering, normering en sanktionering kunnen maar bestaansrecht hebben, indien er handelingen zijn waarvan zinvol kan gezegd worden dat zij *kunnen* maar niet noodzakelijk *moeten* gesteld worden.

Indien deze stelling juist zou zijn, dan lijkt de mogelijkheid van moraal slechts gegeven binnen een indeterministische filosofische grondpositie. Zonder een element 'vrijheid' in het menselijk willen en handelen, zou niet zinvol van 'moraal' en van 'morele beginselen' of 'morele oordelen' kunnen gesproken worden. Deze indeterministische grondpositie kunnen we eenvoudig en duidelijk omschrijven met volgend citaat uit W. D. Ross' « *Foundations of Ethics* »: « The libertarian belief is the belief that, the circumstances being what they are, and I being what I am, with that whole system of beliefs, desires, and dispositions which compose my nature, it is objectively possible for me here and now to do either of two or more acts »⁽³⁾. Morele waardering, normering en sanktionering van handelingen zou een volitioneel en decisioneel indeterminisme vooropstellen. Indien de processen van streving, evaluatie en beslissing, die aan de basis liggen van keuze en uitvoering van handelingen, volledig door antecedenten gedetermineerd

(3) W. D. Ross, *Foundations of Ethics*, Oxford, (1939), 1963, p. 230.

zijn en op hun beurt de keuze en de uitvoering van de handelingen determineren, dan zou het kwalificeren van die handelingen als 'goed' of 'slecht', als 'verdienstelijk' of 'laakbaar', als 'verplicht' of 'verboden' een absurde aktiviteit zijn (4). Noodzakelijkheden in de betekenis van 'gedetermineerde verschijnselen' tot objekt van morele oordelen maken zou zinledig en inefficiënt zijn. Dit is een sedert *Kant* vrij algemeen verspreide visie. Voor Kant vormde het volitioneel en decisioneel indeterminisme het onontbeerlijke uitgangspunt van elke mogelijkheid tot moraal. De 'vrijheid' is de 'ratio essendi' van de moraal. Niet *alle* volitionele en decisionele processen golden voor Kant als ongedetermineerd — de niet-morele volitioneel-decisionele processen, en de handelingen die eruit resulteren, beschouwt hij als gedetermineerd door het 'zelf', het 'karakter' of de 'psychische konstitutie' van het subjekt — maar de specificiteit van morele handelingen ligt in de afwezigheid van psychische kausatie in de volitioneel-decisionele aktiviteit waardoor zij veroorzaakt worden. Morele handelingen resulteren uit een niet-gedetermineerde rede-aktiviteit (de 'praktische Vernunft' met haar 'plichtsbewustzijn') en zijn daarom 'vrij'. Dit dualisme in de interpretatie van de menselijke wil en de menselijke handelingen komt hem voor als een *conditio sine qua non* voor moreel bewustzijn en voor morele beoordeling. Enerzijds psychische kausatie en gedetermineerde handelingen die moreel-irrelevant zouden zijn, anderzijds 'vrije keuze' en ongedetermineerde handelingen die de specifiek-morele sektor zouden uitmaken. Een moderne representant van deze visie is bijvoorbeeld *E. F. Carritt*. In het hoofdstuk 'Freedom' van zijn boek « *The Theory of Morals* » schrijft hij dat het bij aanvaarding van een kausale relatie tussen psychische konstitutie en handelingen moeilijk, zo niet onmogelijk, wordt om te onderscheiden tussen 'goed' en 'kwaad', tussen 'verdienste' en 'schuld', en hij vervolgt: « To suppose then that, between alternatives which are absolutely determined, we exercise, whenever we recognize a duty, a choice which is absolutely spontaneous, seems to me the hypothesis best fitted to explain our moral experience... It is also the hypothesis most consonant with the evidence of introspection » (5). Kenmerk

(4) We zullen in dit artikel geen systematisch onderscheid maken tussen 'vrije handelingen' en 'vrije keuzen of wilsbeslissingen'. We gaan ervan uit dat indeterministen bij hun verdediging van het bestaan van 'vrije handelingen' niet bedoelen dat er handelingen zijn die niet door voorafgaande keuzen en beslissingen zouden zijn gedetermineerd — dit zouden immers geen handelingen, maar zinloze toevalsbewegingen zijn, — maar dat er handelingen zijn die het resultaat zijn van keuze- en wilsakten die niet (volledig) door antecedente factoren gedetermineerd werden. Vandaar dat we zullen spreken van *volitioneel-decisioneel indeterminisme*.

(5) E. F. CARRITT, *The Theory of Morals*, Oxford, (1928), 1952, p. 131.

van morele handelingen zou dus zijn dat zij het resultaat zijn van een *spontane*, ongedetermineerde keuze tussen alternatieven die door de situationele psychosociale mogelijkheden en beperkingen gedetermineerd zijn. En om werkelijk 'moreel' te zijn moet deze 'spontane keuze' het gevolg zijn van vrijwillige aanvaarding van de plicht tegen de aanwezige psychische impulsen (strevingen) in. Vgl. volgend citaat: « In 'choosing' between two pins I am merely conscious of the absence of external compulsion ; in choosing between doing my duty and doing what I want I am conscious of struggle and effort » (6). Morele handelingen zijn dus het produkt van een 'spontane keuze' in een psychische konfliktsituatie ('plichtsbef' of 'rede' versus 'strevingen') waarbij het conflict wordt opgelost door negatie van de strevingen door de plicht ; en dergelijke keuze wordt 'vrij' of 'ongedetermineerd' genoemd omdat zij niet het gevolg is van kausatie door de strevingen. Morele keuzen zijn in deze optiek 'mogelijke maar niet noodzakelijke keuzen' en morele handelingen 'mogelijke maar niet noodzakelijke handelingen'. Het subjekt is door zijn 'zelf' niet volledig gedetermineerd. Het behoudt een zekere autonomie t.o.v. de psychische kausatie, en kan derhalve moreel aansprakelijk worden gesteld voor die keuzen en handelingen waarbij die autonomie werkzaam is (i.e. bij conflict tussen strevingen enerzijds en plichtsbefesf anderzijds).

Er bestaan uiteraard talloze variante interpretaties van het volitioneel-decisioneel indeterminisme, maar elk indeterminisme impliceert de conceptie van « niet-noodzakelijke mogelijkheden van keuze, beslissing en handeling ». Er zijn keuzen, beslissingen en handelingen die *kunnen* maar niet *moeten* tot stand komen, omdat zij geen noodzakelijke gevolgen zijn van een geheel van determinerende factoren (7).

Wat bedoelen indeterministen (of 'onbewuste' indeterministen die expliciet geen duidelijk standpunt innemen in de vraag naar determinisme of indeterminisme) met 'keuzen, handelingen.. die reëel zijn maar niet noodzakelijk' of met 'keuzen, beslissingen of handelingen die niet reëel zijn en in de toekomst niet noodzakelijk zullen optreden, maar wel mogelijk zijn'? Naar dergelijke fenomenen wordt verwezen in uitspraken van volgend type :

— « S deed x, maar hij *kon* x ook *niet gedaan hebben* en eventueel y of z gedaan hebben in de plaats van x » (= reële maar niet-noodzakelijke handeling) ;

(6) op. cit., pp. 131-132.

(7) Een overzicht vindt men o.a. in : H. OFSTAD, *An Inquiry into the Freedom of Decision*, Oslo/London, 1961.

— « S deed x niet, maar hij *had x kunnen doen* » of « S *kan* in de toekomst x *doen*, maar *moet niet noodzakelijk x doen* » (= niet-reële maar mogelijke handeling).

Niet-deterministen verwijzen doorgaans naar dit soort uitspraken ter staving van hun stelling dat de moraal betrekking heeft op handelingen die niet (volledig) kausaal gedetermineerd zijn. Uitspraken van dit type zouden door iedereen gebruikt en door iedereen als zinvolle uitspraken aan gevoeld worden. Er zou een soort 'common sense'-evidentie bestaan volgens welke zulke uitspraken zinvol zijn. Wanneer bijvoorbeeld gezegd wordt dat « Jantje gisteravond gelogen heeft, hoewel hij de waarheid had kunnen spreken » of dat « Jantje zijn vriend niet heeft geholpen, maar dit wel had kunnen doen indien hij dat had gewild » (of : dit in de toekomst wel zal kunnen doen indien hij wil), dan wordt dit door iedereen als een zinvolle uitspraak beschouwd. En hier zou verwezen worden naar 'mogelijkheden' in een niet-deterministische optiek. Er wordt immers geïmpliceerd dat Jantje weliswaar gelogen heeft, maar dat die leugen een voor Jantje niet-noodzakelijke handeling was ; dat Jantje zijn vriend niet hielp, maar dat dit niet kan toegeschreven worden aan determinanten die hem het helpen onmogelijk maakten ; en dat Jantje zijn vriend in de toekomst misschien zal helpen, maar dat hij het evengoed niet kan doen.

De uitdrukkingen « kan », « had kunnen » en « zou kunnen » verwijzen in dit niet-deterministische perspectief naar handelingen die niet noodzakelijk wel of niet plaats grijpen, maar die evengoed wel als niet kunnen plaats grijpen, en waarvan in elk geval niet kan voorspeld worden of zij al dan niet zullen plaats grijpen. De vraag waarvan het al dan niet optreden van zulke handelingen dan afhankelijk is wordt door niet-deterministen beantwoord door te verwijzen naar de 'menselijke vrijheid', 'autonome keuze en beslissing', 'vrije wil', 'menselijke creativiteit', of naar het 'toeval'.

De dubbele vraag die wij nu willen stellen is :

1. Is deze traditioneel vooropgestelde stelling inderdaad juist? Zijn 'moraal' en 'determinisme' niet met elkaar te verzoenen? ; en :
2. Maakt onze omschrijving van moraal (zoals hoger gegeven) de aanvaarding van deze stelling noodzakelijk? Is het inderdaad noodzakelijk een indeterministische grondpositie te aanvaarden wanneer men moraal als een waarderings-, normerings- en sanktioneringsinstrument van menselijke handelingen omschrijft?

Wij zullen trachten aan te tonen dat een indeterministische positie met betrekking tot het menselijk handelen niet zinvol kan gedefinieerd worden

en dat zij bovendien overbodig is ter verklaring van dit handelen. En daarna zullen wij de stelling trachten te argumenteren dat moraal en determinisme wel degelijk verzoenbaar zijn met elkaar. Wij willen er toe komen aan het fenomeen 'moraal' bestaansrecht toe te kennen met verwerping van de indeterministische notie van de 'vrije wil'.

*
* *

Vooraleer hiertoe over te gaan moeten wij eerst nog wijzen op het feit dat de moeilijkheid om bestaansrecht aan morele oordelen te verlenen bij afwezigheid van een volitioneel-decisioneel indeterminisme en van een klasse van niet-noodzakelijke handelingen niet het gevolg is van enige willekeur bij onze omschrijving van moraal als een menselijk overredingsinstrument. Het is aantoonbaar dat het probleem zich op dezelfde of op analoge wijze stelt bij andere mogelijke definities van moraal.

Laten wij bij wijze van illustratie het voorbeeld nemen van de traditionele *objektivistische* moraalinterpretaties.

Deze hebben met elkaar gemeen dat zij morele waarde-oordelen beschouwen als werkelijke deskriptieve oordelen, zij het dan deskriptieve oordelen van een andere soort dan empirische waarnemingsoordelen. *Waar-den* worden geïnterpreteerd: ofwel als objektieve eigenschappen van handelingen, objekten, personen, toestanden; ofwel als autonoom existierende ideële entiteiten; ofwel als heteronoom existierende ideële entiteiten (bv. bovennatuurlijke revelaties, goddelijke verordeningen...); ofwel als objektieve relaties tussen menselijke strevingen en streefobjecten. Waardeoordelen zijn in deze optiek oordelen over een objektieve realiteit die — althans in principe — waar of vals kunnen zijn en dus — eveneens in principe — verifieerbaar of falsifieerbaar. Bepaalde handelingen zijn dan *objektief* goed en andere *objektief* slecht, en ook de hiërarchie binnen het goede en binnen het slechte kan dan *objektief* genoemd worden. *Goed* en *slecht* zijn niet afhankelijk van subjektieve wensen en preferenties, noch van de aan- of afwezigheid van een min of meer grote consensus en van de mechanismen van sanktionering in een individu of in een groep. De normen en sankties die op objektivistisch geïnterpreteerde waarden berusten zijn niet het produkt van een subjektivistische bepalingsakt, van willekeurige keuzen en beslissingen van individuen en groepen, maar formuleringen van *objektief geldige* preskriptieve wetten. Gesteld dat men één van deze interpretaties aanvaardt, dan blijft men, evenzeer als bij onze aanvankelijke bepaling van moraal, gekonfronteerd met het probleem van de zgn. niet-noodzakelijke mogelijkheden. De *kennis* van wat *goed* en wat *kwaad* is en van wat onder *juiste handelingen* dient te worden ver-

staan wordt in deze benadering vrij onproblematisch voorgesteld. Het volstaat over de adequate kenvorm te beschikken om dit *in te zien* of *aan te voelen* : een vorm van rationele analyse, van intuïtie of van geloof. De kennis van de objektieve waarden is evenwel niet identisch met hun feitelijke konkretisering in het handelen.

Hierin ligt overigens de moeilijkheid van alle objektivistische moraal-koncepties. Enerzijds wordt de stelling geponeerd dat waarden objektief bestaan en een absoluut-universele geldigheid hebben, maar anderzijds betekent dit niet dat zij gerealiseerd zijn in de empirische orde en door iedereen worden aanvaard. Er blijft een spanning, tussen twee *objektieve* realiteiten. En de bestaansreden van morele oordelen wordt gefundeerd op de wenselijkheid van een opheffing van die spanning waarbij de empirische realiteit zich progressief zou assimileren aan de ideële waarden-realiteit. Maar hoe kan men zich dit denken? Twee mogelijkheden : (1) ofwel is de waarden-realiteit zó in de empirische realiteit werkzaam, dat deze automatisch dit assimileringproces voltrekt, in welk geval er sprake is van een noodzakelijke evolutie waarbij de intentionele bemiddelingsactiviteit van de mens (= de morele oordelen) overbodig is ; (2) ofwel werkt de waarden-realiteit niet automatisch in de empirische, maar enkel via een mogelijke tussenkomst van menselijke wilsbeschikkingen, in welk geval wel de waarden als een noodzakelijkheid worden beschouwd maar niet de konformerende van de empirische realiteit aan deze waarden. Deze konformerende is een NIET-NOODZAKELIJKE MOGELIJKHEID : zij KAN door de mens gerealiseerd worden, maar MOET niet noodzakelijk gerealiseerd worden.

De *keuze* en *wilsvrijheid* lijken dus ook bij een objektivistische moraal-konceptie onontbeerlijk als vooropstelling. Het blijkt evenwel bijzonder moeilijk om aan deze begrippen een enigszins duidelijke en cognitief zinvolle inhoud te verlenen. Het probleem dat hier wordt opgeworpen is dat van het gelijktijdig hanteren van twee verschillende verklaringsmoedellen voor het menselijk handelen. Enerzijds is er het deterministische of kausalistische model waarmee de wetenschap de verschijnselen pleegt te interpreteren en dat ook een deel van het wijsgerige en van het 'common sense' — denken over menselijke handelingen bepaalt. Pogingen om wetenschappelijke verklaringen voor innerlijke en uiterlijke menselijke gedragingen te vinden gaan doorgaans uit van de hypothese van kausale samenhangen. Anderzijds is er het indeterministisch model dat op het eerste gezicht geïmpliceerd lijkt in de aanvaarding van morele beginselen en in de praktijk van het uitspreken van morele oordelen (bij zoverre dat herhaaldelijk pogingen werden ondernomen vanuit de traditionele moraal-filosofie om etische argumenten te leveren ter staving van metafysisch-

indeterministische stellingen), en dat ook sterk aan bod komt in vele strekkingen van metafysische en theologische antropologie en van introspektieve psychologie. Enerzijds hebben we de visie op de mens als een wezen dat handelt in kausale ketens, anderzijds de visie op de mens als een ongedetermineerd wezen dat vrij kiest en beslist en waarvan de keuzen en handelingen op grond van die vrijheid kunnen beoordeeld worden in termen van goed en kwaad, verdienste en schuld. Dit dualisme kan door een elementair voorbeeld worden geïllustreerd. Indien een psychopedagoog gekonfronteerd wordt met Jantje dat thuis gaat liegen over de op school behaalde resultaten, zal hij de vraag naar het waarom van die leugen stellen en haar trachten te beantwoorden door de psychische en sociale factoren op te sporen die de oorzaak zijn van de leugen. De moralist of de moraliserend ingestelde ouders zullen dezelfde vraag echter misschien beantwoorden door te stellen dat Jantje van kwade wil is of van onvoldoende wilskracht en eerlijkheid heeft blijk gegeven... etc. en zij zullen reageren door hem voor zijn fout te sanktioneren. De psychopedagoog denkt deterministisch en zoekt naar de kausatiefactoren, terwijl de moralist de leugen beschouwt als het gevolg van een vrije keuze en beslissing waarvoor Jantje de volle verantwoordelijkheid draagt. Hoewel dit indeterministische model duidelijk strijdig is met het in de wetenschap overheersende deterministische model, heeft men toch de indruk dat men het moet behouden wanneer men de zinvolheid van morele oordelen wil handhaven. De vraag is evenwel: is het mogelijk de noties *keuzevrijheid* en *wilsvrijheid* cognitief zinvol en duidelijk te definiëren?

*
* * *

Hoe wordt gepoogd deze vraag te beantwoorden door auteurs die een indeterministisch standpunt innemen of die pogen om de klip van het alternatief determinisme of indeterminisme te omzeilen?

Wij gaan uit van twee voorbeelden: G. E. MOORE en P. H. NOWELL-SMITH (8).

Moore zegt dat een handeling *vrij* is wanneer de actor een andere handeling dan die welke hij stelde *had kunnen stellen*. *Kunnen* verwijst daarbij volgens hem naar de aanwezigheid van een realiseerbaar keuze-alternatief. Dus: handeling *x* van S is vrij, wanneer *y* als alternatief voor de keuze van S open stond. De stelling dat « S *y* kon doen » betekent dan: « S kon *y* gedaan hebben, *indien hij y gekozen had* »; en de stelling dat « S *y* kan doen »

(8) G. E. MOORE, *Ethics*, Oxford University Press, (1912), 1963, hfdst. VI, pp. 122-137; P. H. NOWELL-SMITH, *Ethics*, Penguin Books Ltd, (1954), 1959, hfdst. 19-20, pp. 270-314.

betekent : « *S kan y doen, indien hij y kiest* ». Algemeen komt dit neer op de bewering dat S in bepaalde omstandigheden en onder een bepaald opzicht anders kon gehandeld hebben dan hij werkelijk handelde, en dat S nu anders kan handelen dan hij werkelijk handelt en ook in de toekomst anders zal kunnen handelen dan hij werkelijk zal handelen. Van belang is dus de beperking « in bepaalde omstandigheden en in een bepaald opzicht ». Met Moore's woorden : « All that we are maintaining is that, in one perfectly proper and legitimate sense of the word 'could', and that one of the very commonest senses in which it is used, it is quite certain that some things which didn't happen could have happened »⁽⁹⁾. De term « kunnen » of « had kunnen » wordt misschien in een aantal betekenissen onverantwoord gebruikt, maar in tenminste één betekenis (en een betekenis waarin hij veelvuldig wordt gebruikt) heeft hij een empirisch verifieerbare inhoud.

Moore staaft dit door te verwijzen naar uitspraken waarin, met betrekking tot het verleden, gezegd wordt dat handeling *x* mogelijk was terwijl van handeling *y* gezegd wordt dat zij onmogelijk was, hoewel handeling *x* niet werkelijk werd gesteld. Bij voorbeeld : « S had deze morgen 5 km kunnen wandelen (*x*), maar hij had geen 50 km. kunnen wandelen (*y*) ». Hoewel S in werkelijkheid deze morgen thuis bleef, heeft het gemaakte onderscheid tussen *x* en *y* ongetwijfeld zin : 5 km. wandelen behoorde tot de mogelijkheden van S (hij zou het gekund hebben, indien hij het had gewild!), terwijl 50 km. wandelen tot de onmogelijkheden behoorde (hij zou het niet gekund hebben, ook al had hij het gewild!), aldus Moore⁽¹⁰⁾. Wij kunnen de potentialiteitsuitspraak « S had 5 km. kunnen wandelen » vertalen in een hypothetisch-kategorische : « *S zou 5 km. gewandeld hebben, indien hij deze handeling gekozen had* ». Dit impliceert niet, aldus Moore, dat het waar is dat S er in alle omstandigheden zou in geslaagd zijn werkelijk 5 km. te wandelen. Bepaalde materiële of sociale factoren zouden dit kunnen hebben verhinderd. Maar indien er geen externe factoren de voltrekking van de handeling verhinderden en indien het wandelen van 5 km. binnen de fysische mogelijkheden van S lag, dan zou S de handeling hebben verricht indien hij daartoe had besloten. En aangezien deze voorwaarde

(9) op. cit., p. 127.

(10) Één van MOORE's eigen voorbeelden : « I could have walked a mile in twenty minutes this morning, but I certainly could not have run two miles in five minutes. I did not, in fact, do either of these two things ; but it is pure nonsense to say that the mere fact that I did not, does away with the distinction between them, which I express by saying that the one was within my powers, whereas the other was not. Although I did neither, yet the one was certainly possible to me in a sense in which the other was totally impossible » (p. 128).

denkbaar is, is er tenminste één betekenis van « had gekund » die zinvol is : deze waarin van een handeling kan gezegd worden dat voor haar optreden de keuze van S een voldoende voorwaarde zou geweest zijn. De uitspraak dat S een handeling had kunnen stellen die hij niet gesteld heeft, of een andere handeling had kunnen stellen dan die welke hij gesteld heeft, zou dus een zinvolle uitspraak zijn op voorwaarde dat de subjektieve en objektieve mogelijkheid van de handeling voor S gegarandeerd is, d.w.z. op voorwaarde dat de handeling tot de intellektuele, fysische... etc. capaciteiten van S behoort (= subjektieve mogelijkheid) en op voorwaarde dat er geen materiële of sociale obstakels voor de handeling waren of zijn (= objektieve mogelijkheid). Dezelfde gedachtengang en hetzelfde standpunt vinden wij bijvoorbeeld bij F. E. OPPENHEIM in zijn boek « Dimensions of Freedom » (11). Dat deze stelling vrij verspreid aanvaard wordt is vermoedelijk toe te schrijven aan het feit dat zij een 'prima facie' evidentie vertoont. Maar blijft zij evident bij een nadere analyse van zulke « had kunnen »-uitspraken? Indien men de vertaling van « S kon y gedaan hebben » tot « S zou y gedaan hebben, indien hij y gekozen had (en indien de subjektieve en objektieve mogelijkheid tot y aanwezig was) » als een cognitief-zinvolle uitspraak wil beschouwen (12), dan moet men aantonen

(11) F. E. OPPENHEIM, *Dimensions of Freedom*, New York, 1961, pp. 60-64. Cfr. : « Consequently », ' X can do x ' means that X's choice and attempt to do x is, under the given circumstances, a sufficient condition for his bringing about x. Accordingly, we may define : X can do x if, were X to attempt x, X would bring about x ». ... « Similarly, when we say that someone who performed a certain action in the past could have done something else instead, we mean that he would have acted differently, had he chosen to do so. It will be remembered that the occurrence of an action event presupposes that at least one alternative course of action is open to the actor in the given situation. Hence, the assertion that X does x implies : (1) that X can do x ; (2) that X can refrain from doing x ; (3) that X can do either x or non-x » (p. 61).

(12) In « *Ifs and Cans* » (Proceedings of the British Academy, vol. XLII, 1956, pp. 109-132) betwist AUSTIN de geldigheid van MOORE's vertaling van « I could have done x » in « I should have done x, if I had chosen ». Volgens AUSTIN is dit geen juiste interpretatie van de betekenis die aan « I could have done x » in het gewone taalgebruik toekomt. Hij is van mening dat MOORE's vertaling ten onrechte suggereert dat de keuze van x de noodzakelijke en voldoende voorwaarde voor x zou zijn, daar waar — volgens hem — de uitspraak « I could have done x » eerder impliceert dat « ik x kon gedaan hebben, zowel wanneer ik het had gekozen als wanneer ik dit niet had gedaan ». « Kon » of « zou gekund hebben » zou dan enkel op een zekere *aarzeling* of *twijfel* wijzen.

We kunnen deze kritiek van AUSTIN hier in het midden laten om volgende redenen : (a) het is een opgave voor semantische kontekstanalyse om na te gaan welke betekenis(sen) precies aan « kon »- of « had kunnen »-uitspraken in het gewone taalgebruik dient gehecht ; (b) indien men de vertaling van Moore in « ik zou x gedaan hebben, indien ik het had gekozen » niet aanvaardt, en « kunnen » gewoon opvat als een verwijzing naar een mogelijkheid waarover men geen zekerheid heeft, dan vervalt de betekenis van

dat de uitdrukking « indien hij y gekozen had » kognitief zinnig is. Moore schijnt dit als een evidentie te aanvaarden. Maar dit is geen evidentie. Bij analyse wordt duidelijk dat Moore het probleem enkel maar verschuift. Immers, om te weten of de uitdrukking « indien hij y gekozen had » zinnig is moet ik de vraag stellen : « had S y kunnen kiezen ? » (13). Stel ik evenwel deze vraag dan sta ik opnieuw voor de moeilijkheid waarvoor ik bij het begin stond, namelijk het probleem « had kunnen ». En ik moet volgens het oplossingsmodel van Moore de vraag opnieuw vertalen in : « hij zou y gekozen hebben, indien... ». Maar indien wat? « Indien hij dat zou gedaan hebben wat tot de keuze van y zou hebben geleid ». Dit is echter een tautologie : « S zou y gekozen hebben, indien hij y gekozen had »!, waaruit men zich kan trachten te redden door opstapeling van synoniemen, zoals bijvoorbeeld : « S zou y gekozen hebben, *indien hij gekozen zou hebben y te kiezen* » of « S zou y gekozen hebben, *indien hij zou getracht hebben y te kiezen* ». Afgezien van het feit dat dit fraseologie is brengt deze poging tot probleemstelling ons in een absurde regressus in infinitum. Wat betekent : 'kiezen te kiezen' of 'trachten te kiezen'? Indien Moore geen absurditeit ziet in de stelling « that... we often should have *chosen* differently, *if* we had chosen so to choose » (14), dan had hij deze stelling met andere middelen dan tautologie en cirkelredenering moeten verduidelijken.

Dat het hier niet alleen maar om een gebrekkige woordkeuze gaat wordt duidelijk wanneer wij een poging doen om de synoniemen-opstapeling te vervangen door duidelijker expliciterende termen, en bijvoorbeeld zeggen : « Wij zouden anders gekozen hebben, indien de configuratie van determinanten van onze keuze anders ware geweest ». Is deze uitspraak zinnig? Hier weer moeten wij zeggen : « De configuratie van de determinanten van onze keuze zou anders geweest zijn, indien... »; en weer moeten wij een nadere precisering van dit 'indien' vervullen. Dan zouden wij bijvoorbeeld kunnen zeggen : «...indien ik zelf die configuratie anders had

« had kunnen »-uitspraken die een volitioneel-decisioneel indeterminisme zou kunnen staven, en dan zijn zij in het kader van de probleemstelling van dit artikel niet langer van belang.

(13) Wanneer het zinsdeel « ...indien ik x gekozen had » niet impliceert dat « ik x *kon* kiezen » dan is de zin dat « ik x zou gedaan hebben, indien ik x gekozen had » uiteraard evident. Maar dan heeft hij enkel een tautologische betekenis. Gesteld dat wij onder « ...indien ik x gekozen had » enkel verstaan dat « in de theoretische veronderstelling dat de keuze van x tot stand zou zijn gekomen » ook de uitvoering van x er zou geweest zijn dan staan wij voor een tautologische evidentie aangezien MOORE de determinering van de handeling door de keuze aanvaardt. Wil de uitspraak dus meer dan een tautologische waarde hebben, dan moet het zinsdeel « ...indien ik x gekozen had » wel degelijk impliceren dat « ik x *kon* kiezen ».

(14) op. cit., p. 136.

gesteld ». Maar wat betekent deze hypotese? Kan ik zinvol zeggen dat mijn *ik* bepaalt welke determinanten en welke configuratie van determinanten werkzaam behoren te zijn in een bepaalde situatie? Indien wij vaststellen dat op een bepaald moment de determinanten (strevingen, deliberaties, anticipaties, etc.) die een bepaalde keuze zouden hebben opgeleverd afwezig waren, wat betekent het dan wanneer ik zeg dat ik die determinanten *aanwezig* had kunnen *stellen*, of er een andere *configuratie aan geven*? Om dit zinvol te kunnen zeggen moet ik uitgaan van een dualistische ik-konceptie, volgens dewelke er twee soorten *ego's* zijn: het *ik* dat de verzameling is van de processen (inklusief de bewustzijnsprocessen) die op een bepaald moment in een individu werkzaam zijn, en het *ik* dat een door deze processen niet-gedetermineerde instantie zou zijn die over het eerste *ik* controle uitoefent. Dit dualisme wensen wij niet te aanvaarden, omdat er geen enkele wetenschappelijke evidentie voor is en omdat wij niet kunnen inzien wat zulk niet-gedetermineerd controle-ik zou kunnen betekenen. Wij menen dat de uitdrukking « indien ik de configuratie van mijn keuzedeterminanten anders had gesteld dan zij in werkelijkheid was » even zinledig is als de uitdrukking « indien ik anders had gewild » of « indien ik anders had gekozen ». Met betrekking tot het moment van de keuze valt mijn *ik* samen met de op dat ogenblik werkzame determinantenconfiguratie van de keuze. « Indien mijn *ik* anders was geweest dan het in feite was », dan had ik per definitie anders gehandeld. Maar dit is niet relevant met betrekking tot de gestelde handeling. Op het tijdstip van de handeling (of van de keuze tot handelen) *was mijn 'ik' zoals het was en was het niet anders dan het was*. Indien ik dus anders zou gehandeld hebben dan ik deed, dan ware dit geen handeling van het subjekt dat wij aanduiden met het *ik* dat voorkomt in de uitspraak: « *ik* heb x gedaan ». Zolang wij onder *ik* één en hetzelfde geheel van gestructureerde psychische en fysische processen verstaan, kan dat *ik* onmogelijk een andere handeling stellen dan die welke het feitelijk stelt ⁽¹⁵⁾. En het komt ons voor dat het precies dit is wat niet gedaan wordt in uitspraken als: « ik deed x, maar ik had ook y kunnen doen ». De twee *ik's* in deze uitspraak hebben ons inziens een fundamenteel verschillende betekenis. In « *ik* deed x... » wordt *ik* gebruikt in wat wij de *instantieve* betekenis kunnen noemen, terwijl het in « ... maar

(15) In dit verband heeft bijvoorbeeld B. F. SKINNER gelijk wanneer hij schrijft: « ..we have no reason to distinguish between being able to do something and doing it... When all relevant variables have been arranged, an organism will or will not respond. *If it does not, it cannot. If it can, it will.* To ask whether someone *can* turn a handspring is merely to ask whether there are circumstances under which he will do so » (*Science and Human Behavior*, New York, 1953, pp. 111-112).

ik had y kunnen doen » in de *continue* betekenis wordt gebruikt (16). In de instantieve betekenis verwijst *ik* naar het momentane geheel van fysiopsychische processen en structuren die de kausatiefactoren van de handeling vormen. In de *continue* betekenis verwijst het naar het min of meer konstant geheel van processen en structuren dat het subjeet doorheen een abstractieproces konstrueert en ervaart als de basis van zijn continuïteit en konsistentie in de tijd: het *beeld* dat het subjeet in zijn bewustzijn van zichzelf kreëert, het *zelf* van het *zelfbewustzijn* (17). Het evidentie-karakter dat de uitspraak « *ik deed x*, maar *ik had ook y kunnen doen* » voor de common sense vertoont, berust o.i. op de onbewuste verwarring van deze twee betekenissen van *ik*. Het instantieve *ik* kan per definitie (gezien zijn 'instantiviteit') niet anders zijn dan zoals het was, is of zal zijn in de situatie waarop het betrekking heeft. Instantief gebruikt kan van het *ik* uiteraard niet gezegd worden « dat het een andere handeling had kunnen stellen » dan die welke het gesteld heeft. Het *continue ik* daarentegen kan per definitie (gezien zijn 'continuïteit') wel geassocieerd worden met verschillende handelingen. Het is de konstruktie die het subjeet aan de basis van al zijn handelingen of van een omvangrijke klasse van zijn handelingen (diegene die als de eigen, specifieke persoonlijkheids-handelingen worden geïnterpreteerd) denkt. Dit *continue ik* refereert niet naar het subjeet van één specifieke handeling, maar naar de konstante elementen in een overigens variabel subjeet van onderling verschillende maar enige konsistentie vertonende handelingen. En in deze betekenis kan uiteraard wel gezegd worden « dat het een andere handeling had kunnen stellen dan die welke het gesteld heeft ». Het door elkaar gebruiken van deze twee betekenissen in één zin, gepaard met verwaarlozing van het betekenisonderscheid, moet noodzakelijk tot misleidende uitspraken leiden. Uit een oordeel over het *continue ik* (« ...maar *ik had y kunnen doen* ») kan geen konklusie worden afgeleid met betrekking tot het instantieve *ik* (waarvan sprake is: « *ik deed x..* »). M.a.w. uit de vaststelling dat *y* een handeling is die niet inkompatibel lijkt met mijn *continue ik*, kan niet worden afgeleid dat *ik* (als momentaan geheel van fysiopsychische processen en structuren) op tijdstip *t* *handeling x had kunnen nalaten* en *handeling y in de plaats van x had kunnen stellen*.

(16) Deze terminologie (« instantive » en « continuous ») werd ontleend aan D. J. O'CONNOR, *Possibility and Choice*, Supplementary Volume XXXIV, The Aristotelian Society, 1960, pp. 1-24.

(17) De vraag in hoeverre vanuit een wetenschappelijk-psychologisch gezichtspunt van dergelijk « kontinuu zelf » kan worden gesproken mag hier in het midden gelaten worden. Het volstaat hier erop te wijzen dat het gewone taalgebruik in vele ik-uitspraken het bestaan ervan impliceert.

De uitspraak « ik deed *x*, maar ik had ook *y* kunnen doen » komt mij derhalve zinledig voor wanneer men haar interpreteert als een toekenning van twee predikaten aan éézelfde subjekt, i.c. als een uitspraak over één en hetzelfde *ik*. Zij is wel zinvol, wanneer men haar als volgt herformuleert: « Handeling *x* werd door mij gesteld op moment *t*. Mijn fysiopsychische toestand die de kausatiefaktor van *x* vormde noemen wij *ik*. Mijn huidige reflexie over mijn *zelf* (kontinue ik) leert mij evenwel dat een eventuele (= denkbare) andere handeling, bv. *y*, niet strijdig zou zijn met mijn *zelf*. De feitelijke inhoud van de uitspraak is dan, dat de inhoud van mijn *zelf* bewustzijn mij toelaat mij in een bepaalde situatie zo te denken dat handeling *y* uit de bus zou komen of gekomen zijn. Maar dit impliceert niet dat het reële instantieve *ik* dat de basis van de gestelde handeling *x* vormde, anders had kunnen zijn dat het was. Dit onderscheid lijkt mij het kernprobleem in de « had kunnen »-uitspraken die Moore (en velen met hem) aanhaalt als argument voor het bestaan van *vrije* handelingen of, in onze terminologie, van *niet-noodzakelijke mogelijkheden*.

Opvallend is ook dat Moore een verkeerde voorstelling van het determinisme gebruikt ter bekrachtiging van zijn visie. Hij verwacht determinisme met levensbeschouwelijk fatalisme. Hij schrijft dat «... those who deny that we have it (= vrije wil) are really denying (though, no doubt, unconsciously) that we ever *should* have acted differently, even if we had willed differently » (18). Dit is foutief. De vraag is niet of ik al dan niet anders zou gehandeld hebben indien ik anders had gewild maar of ik inderdaad anders had kunnen willen. Anders gezegd: of het zinvol is te beweren dat ik anders had kunnen willen. De determinist (afgezien van een aantal vertegenwoordigers van een totaal verouderd *sociaal* of *historisch* determinisme) ontkent niet dat de wilsbeslissing één van de determinanten of de determinant van het handelen is, maar hij ontkent dat de wilsactiviteit een autonome activiteit is die zich aan interpretabiliteit in kausaliteitstermen onttrekt. Hij betwist dat de uitdrukking « ...if we had willed differently » zinvol is met betrekking tot het « we » van de konkrete handeling. Een laatste punt van kritiek op Moore sluit hier onmiddellijk bij aan. Moore betoogt dat zijn oplossing niet strijdig is met de deterministische visie, aangezien zijn stelling, dat handelingen afhankelijk kunnen zijn van de vrije wil, impliceert dat die handelingen *gedetermineerd* zijn, met name door die wil. Maar het probleem ligt niet in de vraag naar de al of niet gedetermineerdheid van de handelingen door de *keuze* of de *wil*, maar in de vraag hoe die *keuze* en *wil* dienen beschreven

(18) op. cit., p. 134.

en verklaard. De moeilijkheid bij Moore schuilt in zijn voorstelling van die *keuze* als een *loutere mogelijkheid*, als een psychisch proces dat optreedt zonder een specifiek geheel van antecedenten als noodzakelijke voorwaarde. Waarom worden de strevingen en waarderingen die via de *keuze* of de *wil* aan de basis van de handeling liggen niet op dezelfde wijze als alle andere psychische processen geïnterpreteerd, nl. in kausale relatie tot antecedente factoren? Waarom zou er geen kausale relatie kunnen gelegd tussen specifieke configuraties van strevingen en waarderingen enerzijds en wilsbeslissingen anderzijds? (19)

*
* *

Laten wij nog even het standpunt van Nowell-Smith onder ogen nemen. Nowell-Smith's gedachtengang loopt grotendeels parallel met die van Moore. Hij stelt eveneens dat de uitspraak « hij kon anders gehandeld hebben » vertaalbaar is in « hij zou anders gehandeld hebben, indien... ». Hij beschouwt de uitspraak dus eveneens als een dispositionele uitdrukking, die verwijst naar een capaciteit van een actor. Deze capaciteit maakt een bepaalde handeling objektief mogelijk en is zo dat zij tot die handeling aanleiding zou hebben gegeven indien een aantal noodzakelijke voorwaarden voor de handeling vervuld waren geweest, inclusief de *wil* van de actor om de handeling te verrichten.

Nowell-Smith gaat evenwel iets verder dan Moore door een poging te doen om de criteria aan te geven die ons in staat moeten stellen om dergelijke hypotetische uitspraken te verifiëren. Hij geeft twee criteria. « S kon *y* gedaan hebben » is waar wanneer : (1) S « ...has performed tasks of similar difficulty sufficiently often to preclude the possibility of a fluke », en (2) « nothing prevented him on this occasion » (20). Wanneer wij dus kunnen aantonen dat S in het verleden herhaaldelijk handeling *y* heeft gesteld, of een vergelijkbare handeling met een ongeveer gelijke moeilijkheidsgraad, en wanneer wij ook kunnen aantonen dat in de situatie, waarop het oordeel « dat hij *y* had kunnen doen » betrekking heeft, geen materiële of sociale factoren aanwezig waren die de uitvoering van *y* verhinderden, dan kan dit als bewijs gelden voor de juistheid van de uitspraak « S kon *y* doen » en « S zou *y* gedaan hebben, indien hij had gewild ».

(19) Een poging tot psychologisch gefundeerde kritiek op MOORE's « keuze »-begrip vindt men o.a. in D. J. O'CONNOR, op. cit., vooral pp. 11-24. O'CONNOR wijst hierin op de ongedefinieerdheid en de semantische onhoudbaarheid van de term « keuze » in het kontekstgebruik dat MOORE ervan maakt.

(20) op. cit., pp. 275-276.

Het eerste criterium is van inductieve aard. Tot de capaciteit van S om *y* te doen wordt besloten op grond van de vaststelling dat hij *y* vroeger reeds herhaaldelijk deed, of op grond van de vaststelling dat hij vergelijkbare, gelijkwaardige handelingen verrichtte.

Het is duidelijk dat dit criterium zwak is. Wat zijn 'tasks of similar difficulty'? Hoe zal men die 'moeilijkheidsgraad' bepalen? Dit is geen probleem wanneer men bepaalde eenvoudige handelingen kiest: wanneer men heeft vastgesteld dat S herhaaldelijk in staat bleek om een zak aardappelen van 50 kg. te torsen, dan kan men inderdaad gevoeglijk veronderstellen dat hij ook een zak meel van 50 kg. had kunnen torsen. Maar wanneer ik zeg dat « S zijn kollega tijdens de oorlog niet bij de bezetter had mogen verklikken », op grond van welke 'tasks of similar difficulty' uit het verleden van S zal ik dan bepalen of S inderdaad « niet had kunnen verklikken »? Voor de meeste handelingen zullen er niet alleen niet voldoende vergelijkbare precedenten te vinden zijn om inductief tot de handelingscapaciteit van S te besluiten, maar vele handelingen met morele relevantie zijn door hun situationele komplekse kontekst zo uniek, dat vergelijking onmogelijk is. Hiermee willen wij niet betogen dat wij niet dagelijks van dit inductieve criterium gebruik zouden maken bij onze morele oordelen, maar dit bewijst niet de wetenschappelijke bruikbaarheid en de cognitieve zinvolheid ervan. Wij gebruiken inderdaad redeneringen als: « Jantje heeft vandaag gelogen over zijn schoolresultaten. Hij heeft vroeger in dit verband nooit gelogen. Dit bewijst dat hij in staat is om de waarheid te spreken. Hij had dus ook nu kunnen nalaten te liegen en verdient derhalve gesanktionerd te worden »! Maar het is duidelijk dat deze redenering niets te maken heeft met een psychologische analyse van Jantje's leugen en helemaal niets bewijst over Jantje's vermogen of onvermogen om in deze specifieke situatie de waarheid te spreken.

De grootste moeilijkheid zit evenwel in het tweede criterium van Nowell-Smith: aantonen dat S door niets in de konkrete situatie ervan weerhouden werd *y* te doen.

Uit de kontekst waarin Nowell-Smith dit stelt, en uit het hele verdere betoog, blijkt dat hij hieronder die elementen in de situatie verstaat die manifest aanwezig en voor onmiddellijke observatie vatbaar zijn: bijvoorbeeld onvoorziene materiële of fysische obstakels voor *y* of vormen van sociale onvrijheid om *y* te doen (bv. fysisch geweld, preventieve maatregelen vanwege andere individuen of groepen, etc.). Dit is evenwel een te simplistische visie op wat een handelingssituatie is. Naast de materiële of sociale componenten, waarvan hier sprake, bestaat de situatie evenzeer uit de specifieke psychische configuratie van strevingen en waarderingen waarmee S tegenover die materiële en sociale componenten staat. Aan-

tonen dat de externe (materiële, sociale) voorwaarden voor de handeling aanwezig zijn impliceert niet dat ook de psychische voorwaarden, nl. de vereiste configuratie van strevingen en waarderingen, vervuld zijn om *y* te doen. Enkel wanneer men dit laatste tussen haakjes zet is het criterium van Nowell-Smith bruikbaar. Als men naast de materiële en sociale componenten van de handelingssituatie enkel nog de niet nader gedefinieerde *vrije wil* erkent en deze verantwoordelijk stelt voor het al of niet optreden van *y*, dan stelt men een metafysische konstruktie in de plaats van ingewikkelde processen van perceptie, streving, waardering, motivatie, etc.

Nemen wij, met Nowell-Smith, even aan dat de externe voorwaarden voor *y* vervuld zijn en dat *S* over de capaciteit beschikt om *y* te realiseren. In dit geval mogen wij zeggen: « *S* kan *y* doen ». Hij doet het evenwel niet. Waarom doet hij het niet? Omdat hij — enig mogelijk antwoord van Nowell-Smith — « het niet wil ». *Waarom* « wil hij het niet »? Op deze vraag kan in dit verklaringmodel enkel geantwoord worden: « hij wil het niet, omdat ... hij het niet wil »! Nemen wij nu even aan dat — de voorwaarden vervuld zijnde — *S* wel overgaat tot *y*. *Waarom* doet hij wel *y*? « *S* doet *y*, omdat hij het wil » en hij wil het omdat... « hij het wil ». Maar: waarom wil *S* in geval *A* niet, en in geval *B* wel? of: waarom wil *S* in een bepaalde situatie niet, terwijl een ander individu, *S'*, in diezelfde situatie wel wil? Op deze vraag kan in het perspectief van Nowell-Smith of van Moore geen antwoord gegeven worden.

* * *

Bij verwerping van de schijnoplossing van Moore en Nowell-Smith blijft de taak om te verklaren dat de common sense, waarop deze auteurs zich beroepen, toch een zekere intuïtieve evidentie onderkent in de uitspraak « *S* had anders kunnen handelen dan hij werkelijk deed ».

Wij wezen hoger reeds op het ambivalente betekenisgebruik van het subjeet in uitspraken van het « had kunnen »-type. Wij moeten dit nader toelichten. De uitdrukking dat « *S* anders had kunnen handelen dan hij deed » is een gevolg van ons denken in theoretische mogelijkheden en de toepassing hiervan op empirische situaties. Wanneer wij zeggen dat « Jantje had kunnen nalaten te liegen », zeggen wij niets over de reële handeling van Jantje in deze konkrete situatie en over de reële psychosociale « mogelijkheden » van Jantje in dit konkrete geval. Wij zeggen iets over Jantje zoals wij hem denken, d.w.z. over het model dat wij van Jantje konstrueren, in de situatie zoals wij die denken (= model van de handelingssituatie) en over de handelingen zoals wij die van ons model-Jantje in onze model-situatie denken (= handelingsmodel). Het model van Jantje komt tot

stand via onze vroegere observatie van handelingen van Jantje in vroegere situaties; via wat derden over Jantje zeggen en van wat Jantje over zichzelf zegt; en tenslotte op grond van ons algemene model van « kind » en « mens ». Het model van de situatie en van het handelen in die situatie wordt gekonstrueerd aan de hand van onze eigen handelingen in bepaalde type-situaties, van alternatieve handelingen die wij vóór of na de gestelde handelingen gedacht hebben (d.w.z. die wij door geheugen en anticipatie hebben uitgeprobeerd); en van de informatie van derden over hun situaties en handelingservaring en over hun reflexie over alternatieve handelingen. Deze modellen zijn *abstrakties* of *type-konstrukties*, waaruit wij met betrekking tot een concreet geval een geheel van denkbare mogelijkheden afleiden. Wanneer wij over deze mogelijkheden uitspraken doen, zeggen wij iets over de handelingen die wij van een bepaald type mens in een bepaald type van situatie kunnen denken, d.w.z. over handelingen die — wanneer zij zouden optreden — compatibel zouden zijn met de verwachtingen die op grond van het model kunnen worden gesteld. Wanneer wij dus zeggen dat « Jantje in dit geval had kunnen nalaten te liegen », dan zeggen wij in feite: volgens ons model van Jantje en van de situatie is het theoretisch mogelijk dat Jantje de waarheid zou gesproken hebben. En als onze uitspraak moreel geladen is en een preferentie voor het spreken van de waarheid impliceert, zeggen wij dat wij binnen de mogelijkheden die ons model biedt — en die zowel 'de waarheid spreken' als 'liegen' omvatten — de voorkeur geven aan één mogelijkheid, het « spreken van de waarheid ». Omdat ons model ons toelaat andere handelingen te denken dan die welke Jantje werkelijk stelde, komen wij tot de uitspraak: « Jantje kon anders gehandeld hebben dan hij deed ».

Hiermee wordt duidelijk dat de moeilijkheid van « niet-noodzakelijke mogelijkheden » in het moreel taalgebruik ligt in de verwarring van uitspraken over *teoretische* of model-mogelijkheden met uitspraken over *empirische* mogelijkheden in *empirische* situaties.

Een uitspraak over theoretische mogelijkheden impliceert niet dat die model-mogelijkheden in de concrete situatie ook reëel zijn ⁽²¹⁾. Het is zinvol te zeggen dat « Jantje anders had kunnen handelen », wanneer dit een uitspraak is over een mogelijkheid van ons model van Jantje. Maar de

(21) Wij kunnen wel terecht onderscheid maken tussen uitspraken over theoretische mogelijkheden die op kennis van objectieve vermogens van het model-objekt berusten en uitspraken die op fiktieve vermogens van het model-objekt berusten. Zo kan bijvoorbeeld de uitspraak dat « S zich tijdens een scherpe discussie had kunnen beheersen » berusten op een objectief vermogen van S om zich in bepaalde situaties niet emotioneel te laten meesleuren, of zij kan berusten op een fiktief vermogen dat aan S op grond van

uitspraak is niet zinvol, wanneer wij veronderstellen dat wij spreken over het reële Jantje in zijn concrete situatie. Dit betekent niet dat Jantje-model noodzakelijk een spekulatieve konstruktie moet zijn die geen rekening houdt met de reële kenmerken en handelingen van Jantje. Het model komt tot stand op grond van observatie, kommunikatie en introspektie. Het berust dus min of meer op empirische gegevens. Maar het is een schematisering, een onvolledige representatie. Deze (onvermijdelijke) beperking heeft voor gevolg dat ons model ontoereikend is om een concrete handeling van Jantje in zijn specifieke situationele kontekst volledig te verklaren. Het feit dat Jantje op moment t in situatie S handeling x stelt kan ons op grond van ons model 'begrijpelijk' voorkomen (i.e. niet strijdig met wat wij vanuit ons model kunnen verwachten) zonder ons evenwel 'noodzakelijk' toe te schijnen (i.e. als een handeling die wij vanuit ons model *moeten* verwachten). In zulk geval zeggen wij: Jantje deed x , maar hij had bijvoorbeeld ook y kunnen doen. In feite bedoelen wij: Jantje deed x en x behoort tot de mogelijkheden die ons model toelaat, maar daarnaast laat dit model ook andere handelingen toe, bijvoorbeeld y . Besluiten wij hieruit echter dat *dus* zowel y als x tot de reële mogelijkheden van Jantje behoorden, dan is dit duidelijk vals. De juiste konklusie is dat ons model te onvolledig is om te verklaren waarom Jantje x en niet y deed, of om te voorspellen of Jantje x dan wel y zal doen. Omdat ons model de factoren niet omvat die in de concrete situatie x determineerden en y verhinderden, komt het ons voor alsof zowel y als x « had kunnen gekozen worden ».

De verwarring omtrent de « had kunnen »-uitspraken ligt dus in de applicatie van model-uitspraken op concrete handelingssituaties, en in het feit dat wij de reële situaties mentaal manipuleren met schematische konstrukties die onvoldoende informatie over het komplekse componentengeheel van die situaties inhouden. Wij zeggen dus « dat Jantje anders had

ons model van S ten onrechte wordt toegeschreven. Maar ook bij aanwezigheid van een objektief vermogen van S tot zelfbeheersing in bepaalde situaties blijft de uitspraak dat « S zich tijdens die scherpe discussie had kunnen beheersen » een *teoretische* model-uitspraak. Uit de vaststelling dat S in x aantal situaties blijkt heeft gegeven van een vermogen tot zelfbeheersing vloeit niet voort dat hij ook in de concrete psychosociale situatie van de voorbije discussie tot dergelijke zelfbeheersing in staat was. Dit om volgende redenen: (a) de beschikking over een bepaald vermogen is op zichzelf geen voldoende voorwaarde om dit vermogen in een concrete psychosociale situatie in de handeling te realiseren; (b) de realisering van dit vermogen is afhankelijk van psychosociale situatie-elementen die niet aan zichzelf gelijkblijven en die bij wijziging de realiseerbaarheid van het vermogen kunnen in het gedrang brengen.

kunnen handelen dan hij werkelijk deed », omdat wij onvoldoende onderscheid maken tussen Jantje-model en het reële Jantje (of tussen theoretische mogelijkheden en psychosociale mogelijkheden) en omdat wij niet alle factoren kennen die Jantje er onvermijdelijk toe gebracht hebben om te doen wat hij deed. Een specifieke, unieke configuratie van determinanten resulteert in één specifieke, unieke handeling. Een andere handeling veronderstellen betekent : een andere configuratie van determinanten veronderstellen. En dit is mogelijk in ons model, maar onmogelijk met betrekking tot de concrete situatie zoals zij zich voordeed.

De vergissing van Moore en Nowell-Smith ligt in de verwaarlozing van dit onderscheid. En dat wij het in onze taal niet kunnen stellen zonder de uitdrukkingen « had kunnen » of « zou gekund hebben » is toe te schrijven aan de praktijk (en overigens de noodzakelijkheid) om in model-mogelijkheden te denken. Alleen zou men er zich dienen voor te hoeden uit uitspraken over model-mogelijkheden ontoelaatbare konklusies over de empirie te deduceren. Toegepast op de terminologische moeilijkheid van Moore en Nowell-Smith kunnen wij dit als volgt stellen. Het zinsdeel « Indien S gewild had » of « indien S het gekozen had » is misleidend. Als aanduiding van een theoretische mogelijkheid is zij perfect in orde. Maar als aanduiding van een psychosociale realiteit van S moet zij worden vertaald in : « S zou *y* hebben gedaan, indien het motief (of de motieven) in S zou aanwezig zijn dat *y* onvermijdelijk zou hebben veroorzaakt ». Dit heeft evenwel als deskriptief oordeel geen betekenis. Vermits S niet overging tot *y* bewijst dit, dat het motief of de motievenconfiguratie die *y* zou determineren afwezig was. En wanneer het in situatie X afwezig is, is het feitelijk onmogelijk dat het in diezelfde situatie aanwezig zou zijn. De verwarring ontstaat doordat het subjeet zijn vroegere handelingen en de determinerende motieven ten dele kan objectiveren en via de resultaten van de reflexie tot motieven kan komen die de vroegere tegenwerken of opheffen. Dit hoeft echter niet tot verwarring te leiden, wanneer men daarbij niet vergeet dat op het tijdstip t^1 mijn handelingen enkel kunnen gedetermineerd worden door de op moment t^1 aanwezige motieven. En dat de vastelling dat mijn handelingen op tijdstip t^2 door andere motieven gedetermineerd worden niet inhoudt dat deze motieven ook op tijdstip t^1 « hadden kunnen werkzaam zijn ». Op tijdstip t^2 kan ik mijn handeling op moment t^1 anders denken dan zij was, maar ik kan niet zinnig beweren dat ik op moment t^1 werkelijk anders had kunnen handelen.

Om misverstanden te voorkomen moet de stelling dat alle handelingen *noodzakelijke* handelingen zijn en dat theoretische mogelijkheden geen reële mogelijkheden zijn nader verduidelijkt worden.

1. In de eerste plaats dient gesteld dat het begrip '*noodzakelijkheid*' niet samenvalt met het begrip '*wet*' of '*wetmatigheid*'.

Wanneer wij van een handeling zeggen dat zij *noodzakelijk* is impliceert dit niet dat het een *wetmatige* handeling is in de betekenis van een handeling die konform is aan een bekende algemene wet(matigheid). De notie *wet* (*matigheid*) impliceert de universaliteit van een fenomeen in tijd en ruimte (althans binnen de tijdruimtelijke dimensie waarin het fenomeen wordt gesitueerd). Het begrip *noodzakelijk* kan ook verwijzen naar fenomenen die in hun optreden en verschijningsvorm afhankelijk zijn van partikuliere, niet-repetitieve omstandigheden. Het betreft dan *situationeel-noodzakelijke*, maar geen universele en repetitieve verschijnselen. Onder *noodzakelijkheid* verstaan wij dan hier de aanwezigheid van een asymmetrische relatie van antecedens en consequens tussen verschijnselen waarbij het antecedens voldoende en enige voorwaarde van het consequens vormt. Handeling x is noodzakelijk wanneer haar optreden het gevolg is van de aanwezigheid van Q , d.w.z. wanneer het optreden van Q een onontbeerlijke en voldoende voorwaarde is voor het optreden van x . Deze relatie tussen Q en x is een *vaste* relatie in deze zin dat Q niet optreedt zonder x en x niet zonder Q . Een *noodzakelijke* handeling is een handeling die, wanneer zij optreedt, een door Q gedetermineerd fenomeen is, — en die onvermijdelijk tot stand komt wanneer Q gegeven is. Over de vraag of Q al dan niet een repetitief fenomeen is wordt in de notie *noodzakelijkheid* geen uitspraak gedaan. Ook over de aard en kompleksiteitsgraad van de door Q aangeduide faktor of faktorenkonfiguratie wordt geen uitspraak gedaan. Q kan staan voor een materieel, een sociaal, een neurofysiologisch, een psychisch verschijnsel van min of meer grote kompleksiteitsgraad en voor een min of meer komplekse combinatie van materiële, neurofysiologische, sociale en psychische verschijnselen. Met betrekking tot een handeling kan Q een uiterst ingewikkeld fysio-psychosociaal proces representeren. Onze stelling tendeert dus geenszins in de richting van een eenzijdig biofysiologisch, neurologisch, karakterologisch of sociologisch determinisme. Het optreden, de vorm en de doelgerichtheid van een konkrete handeling kan niet eenzijdig verklaard worden vanuit de biotypologische of temperamentele konstitutie van het subjekt (biofysiologisch determinisme), of vanuit de structuur en de werking van de hersenen van het subjekt (neurologisch determinisme), of vanuit de verworven persoonlijkheidsstructuur van het subjekt (karakterologisch determinisme), of vanuit de historische situatie en sociale conditionering

van het subjezt (sociologisch determinisme). Elk van deze richtingen beklemtoont één of enkele determinanten van het menselijk handelen eenzijdig en gaat via extrapolaties en generalisaties over tot spekulatieve theorievorming. Onze stelling is enkel dat een menselijke handeling alleen maar kan verklaard worden als men haar beschouwt als het gevolg van de interaktieve configuratie van haar antecedenten. De stelling dat de verklaring van een handeling *nog iets meer* zou vergen dan een volledig inzicht in al de biofysiologische, neurologische, karakteriële en sociale factoren, en in het resultaat van hun onderling interaktieproces, is zinledig, omdat het onmogelijk in te zien valt wat dat *iets meer* zou kunnen betekenen. De noties 'vrijheid', 'kreativiteit', 'ongedetermineerde keuze', etc. die gebruikt worden ter indicatie van dit *iets meer*, hebben geen definieerbare cognitieve inhoud. Het feit dat nog steeds in deze en aanverwante termen over menselijke handelingen wordt gedacht is toe te schrijven aan de afwezigheid van een adequate begrippenapparatuur en methodologie om bevredigende beschrijvingen en verklaringen te geven in termen van determinerende processen van biofysiologische, neurologische, karakterologische en sociologische aard, en aan het vasthouden aan traditionele filosofische termen die het (psychologische) voordeel bieden dat zij connotaties hebben die het introspektieve zelfbewustzijn bekrachtigen (bv. connotaties van 'autonomie', 'zelfbeschikking', 'macht', 'onafhankelijkheid'...) en die de voor velen onaangename konsekventie vermijden dat menselijke handelingen in dezelfde of analoge termen, hypotesen en theorieën zouden worden geïnterpreteerd als infra-humane processen.

2. In de tweede plaats dient gesteld dat de interpretatie van handelingen als *noodzakelijkheden* niet impliceert dat het wetenschappelijk (reeds) mogelijk zou zijn een adequate beschrijving en verklaring te geven van konkrete handelingen, noch dat wij met zekerheid zouden kunnen beweren dat dit ooit mogelijk zal worden. Zij impliceert echter wel dat dit voorlopige of bestendige onvermogen van de wetenschap om alle determinanten van een gegeven handeling op te sporen en hun interaktieproces te ontleden en te beschrijven niets afdoet van het feit dat die handeling in principe als gedetermineerd door haar antecedenten dient geïnterpreteerd. De reden hiervoor is dat er geen alternatieve interpretatiemogelijkheid is die uitzicht biedt op wetenschappelijke kennis van mentale en actionele processen.

Met de bekende opwerpingen tegen de universele kausatie der gedragsfenomenen kunnen wij het niet eens zijn.

(a) Een eerste opwerping is dat de deterministische thesis een *ontologische* en *onverifieerbare* thesis zou zijn die onze kennis van de werkelijkheid niet werkelijk uitbreidt en die geen praktisch nut heeft voor de wetenschap.

Deze opwerping wordt vaak als volgt gestaafd. Aangezien het totnogtoe nooit mogelijk is gebleken om van een gegeven wilsbeslissing of handeling het volledige determinantenveld wetenschappelijk te beschrijven, kan men de deterministische thesis niet empirisch funderen. Er kan dus vooralsnog geen empirisch-wetenschappelijke evidentie voor de universele kausatie worden verstrekt. En het is zelfs niet uitgesloten dat de methodologie van de gedragswetenschappen beperkingen inhoudt die het principieel onmogelijk maken dat zulke empirische evidentie ooit zou kunnen verstrekt worden. De fenomenen die het determinantenveld van een wilsbeslissing en handeling konstitueren zouden (indien er van zulk determinantenveld zou mogen gesproken worden) zo kompleks en van zo heterogene en variabele aard zijn dat zij slechts in zeer beperkte mate toegankelijk zouden zijn voor wetenschappelijk verifieerbare kennis. In zijn boek « An Inquiry into the Freedom of Decision » somt Harald Ofstad onder meer volgende methodologische moeilijkheden op : (a) de onzekerheid, eigen aan alle empirische uitspraken, die in laatste instantie niet meer dan een hoge probabiliteitsgraad kunnen bereiken (en nooit absolute zekerheid); (b) de beperkte intersubjektieve toegankelijkheid van de elementen die een rol spelen in volitionele en decisionele processen (waarvan een aantal slechts voor subjektieve introspektie toegankelijk zouden zijn); (c) het onvermijdelijke interactieproces tussen waarnemer en objekt dat bij wetenschappelijke objektivering de elementen van het determinantenveld wijzigt; en (d) het zeer grote aantal te kontroleren variabelen ⁽²²⁾. Wij kunnen het met deze bedenkingen van Ofstad in verband met de eventuele toekomstige mogelijkheid om de deterministische thesis empirisch te funderen grosso modo eens zijn. Maar zelfs wanneer wij aannemen dat het empirische bewijs voor het determinisme principieel onmogelijk zou zijn om methodologische redenen, dan kunnen wij daarin geen argument zien tegen de thesis van de universele kausatie. Uit de praktische of principiële onmogelijkheid om alle handelingen in empirisch aanwijsbare kausale relaties te interpreteren en om toekomstige handelingen met zekerheid te voorspellen vloeit geenszins voort dat er geen goede redenen zijn om de deterministische thesis te handhaven. Het is immers per definitie zo dat de stelling van de universele kausatie niet inductief-empirisch kan gefundeerd worden. Zelfs wanneer in alle gevallen van ons bekende handelingen het empirisch bewijs voor oorzaak-gevolg-relaties zou worden geleverd is daarmee de universele kausatie niet bewezen. Een a posteriori argument voor de universele kausatie kan niet geleverd worden op grond van dezelfde moeilijkheid die zich stelt bij alle pogingen om universele, ontologisch geïnter-

(22) op. cit., p. 88.

preteerde oordelen inductief te 'bewijzen'. Evenmin trouwens is het wetenschappelijk onvermogen om alle kausale relaties empirisch aan te wijzen een argument pro het indeterminisme. In gelijk welke ontologische betekenis die aan de indeterministische stelling van de onbepaaldheid van sommige fenomenen wordt gegeven, blijft deze stelling eveneens onverifieerbaar. Citeren wij W. D. Ross : « But it is surely clear that empirical evidence can never establish indeterminism, any more than it can establish determinism. The most that observation can justify a man of science in saying is, 'I find here a variation in respect of a certain characteristic, which I cannot correlate with any variation in the antecedent state of the universe which is at all likely to be relevant to it'. He can never be in a position to say '*there is no corresponding variation in the antecedent state*' ; he can only say, « I cannot observe any » (23).

De gemaakte opwerping heeft dus enkel zin wanneer de stelling van de universele kausatie als een ontologische stelling wordt opgevat. Zij zou dan het statuut van een Kantiaans syntetisch oordeel apriori of aposteriori moeten toegewezen krijgen. De opwerping wil tegenspreken dat het een syntetisch oordeel aposteriori is of kan zijn, en als zodanig is zij aanvaardbaar ; maar geldt dan eveneens voor de indeterministische stelling. De mogelijkheid van een syntetisch oordeel apriori willen wij verder zonder bedenking verwerpen op grond van de fundamentele kritiek die tegen de mogelijkheid van dergelijke oordelen in het algemeen moet gemaakt worden. Dit betekent dat wij ook het apriori-argument dat door velen wordt aangehaald tot staving van het determinisme verwerpen, voor zover hiermee bedoeld wordt dat het apriorisch evident is dat alle verschijnselen door hun antecedenten zouden gedetermineerd zijn en voor zover dit als een ontologische uitspraak wordt geïnterpreteerd. Dat de deterministische stelling bij ontologische interpretatie waardeloos is, impliceert echter niet dat zij in elke mogelijke interpretatie zinledig zou zijn, noch dat zij geen praktisch nut zou hebben voor wijsbegeerte en wetenschap.

Het wetenschappelijk onderzoek naar determinanten van menselijk gedrag impliceert de universele kausatie als werkhypothese. De aanwezigheid van kausaliteitsrelaties in konkrete verschijnselen wordt door de wetenschappelijke praxis als heuristisch principe vooropgesteld. Konkrete determinanten van konkrete verschijnselen kunnen slechts empirisch-wetenschappelijk aangewezen worden, indien de onderzoeker uitgaat van de veronderstelling dat de bestudeerde verschijnselen gedetermineerd zijn. De wetenschappelijke praxis berust fundamenteel op de hypothetische thesis van het determinisme. Citeren wij nogmaals W. D. Ross : « The whole

(23) op. cit., p. 213.

progress of science has depended on the assumption that the *precise* form of every event has a *precise* cause to account for it, and the history of science has provided a series of triumphant vindications of this assumption. Over and over again, where common sense sees no variation in the antecedent to account for a variation in the consequent, science by more careful measurement and stricter reasoning has discovered such a variation to exist. At present physics has reached a point at which in regard to certain phenomena it cannot detect such a variation. But to sit down before this defeat and say 'no variation existed; the event just happened so, without cause', is to be untrue to the whole history of science, to give up because of a temporary defeat a principle which has everywhere else carried it to victory » (24).

Het feit dat men zich in een aantal gedragswetenschappen beperkt tot statistische of probabilistische relaties doet hieraan geen afbreuk. Dit is enkel het gevolg van methodologische moeilijkheden om kausale relaties te bepalen. Men stelt zich tevreden met relaties tussen konkrete verschijnselen en een zeer beperkt aantal variabelen. Het relateren van verschijnsel P tot bijvoorbeeld 5 variabelen (zijnde een beperkte keuze uit een aantal elementen waarmee P in verband staat) veroorzaakt dat de gelegde relaties enkel in statistische of probabilistische termen kunnen worden geformuleerd. Bij vordering van de wetenschap wordt er naar gestreefd de statistische of probabilistische relaties maximaal in kausale relaties om te zetten, om inzicht te verwerven in de totale configuratie van determinanten. Methodologische beperkingen of principiële onkenbaarheid van bepaalde variabelen kan niet tot « ongedetermineerdheid » doen besluiten, maar enkel tot « onvolledige verklaarbaarheid van het verschijnsel ». *De tesis van het determinisme* ligt reeds geïmpliceerd in de taal waarmee wij de werkelijkheid interpreteren. Wanneer wij zeggen dat alle verschijnselen kausaal gedetermineerd zijn zeggen wij in feite iet sover het denk- en taalsysteem waarop wij aangewezen zijn om de verschijnselen te interpreteren. Vandaar bijvoorbeeld volgende uitspraak van H. Ofstad: « Further, no decision is necessitated in the sense that it is true a priori that it is caused or has certain specific causes, unless these assertions are interpreted analytically, in which case they state nothing about the non-verbal part of the world » (25). Het feit dat de deterministische thesis niets zegt over het niet-verbale deel van de wereld komt ons niet voor als een argument tegen de thesis. Onze wetenschappelijke kennis kan immers niet los gemaakt worden van de eigenschappen van de taal waarvan zij zich bedient. Het determinisme is als impli-

(24) op. cit., p. 213.

(25) op. cit., p. 60.

katie van ons wetenschappelijk denk- en taalsysteem een konstitutieve faktor van onze wetenschappelijke kennis. Het is een stelling die ons in haar filosofische algemeenheid en abstraktie niets over de werkelijkheid leert, maar die aan de basis én aan het eindpunt ligt van alle kennis die wij over de werkelijkheid verwerven via de hypotesen en via de empirische aanwijzing van konkrete kausaliteitsrelaties. Als ontologische uitspraak over 'hoe de verschijnselen werkelijk *zijn*' is de deterministische thesis een zinledig, want niet verifieerbaar of falsifieerbaar oordeel, maar als oordeel over de wijze waarop wij ons de verschijnselen in ons taalsysteem denken en als generale werkhypothese van de wetenschappelijke praxis is zij niet alleen zinvol maar zelfs noodzakelijk (bij zoverre haar negatie de negatie van ons verklaringssysteem van de werkelijkheid impliceert).

(b) een tweede opwerping tegen het determinisme zou kunnen gezocht worden in de onbepaaldheidsrelatie die Heisenberg in de quantummechanica ontdekte op het niveau der subatomaire structuren; de ontdekking waarnaar door Ross in het hoger gegeven citaat werd verwezen en die reeds herhaaldelijk gebruikt werd om indeterministische filosofieën te ondersteunen. Wij kunnen hier volstaan met volgende bedenkingen. Wij verdedigen in dit artikel het determinisme op volitioneel en decisioneel vlak. Dit betekent dat de processen en activiteiten waarop wij de stelling van de universele kausatie toepassen thuis horen in makrostructuren van neurofysiologische, psychologische en sociologische aard. En er is niets wat de overgang van de subatomaire mikrostructuren naar de genoemde makrostructuren zou wettigen. Eventuele 'ongedetermineerde' quantumsprongen in de mikrostructuren van het neurofysiologisch systeem brengen de kausaliteitsrelaties binnen het neurofysiologisch makrosysteem niet in het gedrang, en het is van dit laatste systeem dat de volitionele en decisionele processen afhankelijk zijn.

Bovendien is het vooralnog zeer onduidelijk welke kennisteoretische konsekwenties uit Heisenberg's ontdekking moeten getrokken worden. Verwijzen wij hierbij naar het feit dat A. Einstein en M. Planck steeds hebben geweigerd de konsekwentie te aanvaarden dat het kausaliteitsprincipe door deze ontdekking in het gedrang zou zijn gebracht, en dat auteurs als G. Birtwistle en J. Frenkel een omschrijving van het Heisenbergprincipe geven die erop neerkomt dat de huidige wetenschap niet in staat is om aan het elektron een vaste positie- en snelheidswaarde toe te kennen en geen middel ziet om daarin in de toekomst wel te slagen, zonder dat hieruit konsekwenties zouden kunnen getrokken worden ten gunste van enig filosofisch indeterminisme⁽²⁶⁾. Wat hiervan ook zij, het

(26) geciteerd in W. D. Ross, op. cit., pp. 215-218.

is zeker dat de quantummechanica niet heeft 'bewezen' dat de beweging van het elektron niet door antecedente voorwaarden zou zijn gedetermineerd. Zij heeft enkel gekonstateerd dat zij niet bij machte is deze voorwaarden te identificeren.

(c) Een derde opwerping tegen het determinisme luidt dat de kontroverse tussen indeterminisme en determinisme een nutteloze metafysische discussie is: (1°) omdat zij als discussie omtrent onverifieerbare uitspraken niet te beslechten valt, en (2°) omdat het geen empirisch en praktisch onderscheid uitmaakt of men zich tot een indeterministische dan wel tot een deterministische filosofische grondpositie bekent.

Wat (1°) betreft hebben wij reeds gezegd dat we bij een ontologisch-metafysische interpretatie van de deterministische en van de indeterministische thesis inderdaad voor betekenisloze uitspraken staan. Als heuristische principes of werkhypotesen komen zij ons evenwel niet als nutteloos voor.

Wat (2°) aangaat, vloeit ons antwoord uit het voorgaande voort. De keuze tussen determinisme of indeterminisme is voor ons wel empirisch en praktisch relevant, aangezien wij van mening zijn dat deze keuze verrekende konsekwenties heeft voor het wetenschappelijk onderzoek naar menselijke gedragsfenomenen. De optie voor het volitioneel en decisioneel indeterminisme resulteert immers in de weigering om bepaalde strevings-, waarderings- en beslissingsfenomenen te verklaren in termen van het kausalistische model, daar waar dit model wel gebruikt wordt ter verklaring van andere verschijnselen. Het resulteert in een kennisteoretisch en methodologisch dualisme waarbij naast het kausaliteitsmodel een ander « model » voor volitionele en decisionele processen wordt geïntroduceerd. Een « model » dat er o.i. geen is, omdat het neerkomt op een weigering tot wetenschappelijke interpretatie van de fenomenen in kwestie. Deze weigering kan de vorm aannemen van een apodiktische stelling dat genoemde fenomenen niet wetenschappelijk verklaarbaar zijn (reduktie tot 'toeval, willekeur', of niet nader gedefinieerde 'vrije wil') of van een verwijzing naar een pseudokognitieve, wetenschappelijk onkontroleerbare kennisvorm, zoals intuïtie, geloof of introspektie.

Ross maakt in dit verband terecht volgende opmerking: « The strength of the a priori argument for determinism in ethics rests on the consideration that the law of causality does not present itself to our minds as one peculiar to physical events but as one applying to all events as such. An event which escaped its sway would be an event of which no explanation could be given » (27).

(27) op. cit., p. 222.

De optie voor de deterministische positie daarentegen impliceert de intentie om *alle* gedragsfenomenen aan de hand van *één* verklaringsmodel te interpreteren. Zij verwerpt de stelling dat bepaalde volitionele en decisionele processen zich zouden onttrekken aan de kausatiemechanismen. In de geschiedenis van het etisch denken blijkt de keuze tussen deterministische of indeterministische positie een fundamenteel verschil uit te maken voor de vraagstellingen, de hypotesevorming, het begrippenapparaat en de methodologie waarmee de morele werkelijkheid wordt benaderd. De indeterministische positie (hoe ook gedefinieerd) impliceert dat de morele werkelijkheid elementen bevat die ofwel onkontroleerbaar tout court, ofwel voor objectief-wetenschappelijke kenbaarheid onbereikbaar zijn. Terwijl de deterministische positie de werkhypothese impliceert dat de morele werkelijkheid zulke elementen niet bevat.

3. Uit de gegeven interpretatie van het begrip 'noodzakelijkheid' vloeien ook een aantal konsekwenties voort op het stuk van de algemeen-wijsgerige groundbegrippen. Wij wezen er reeds op dat de begrippen *noodzakelijkheid* en *wetmatigheid* moeten onderscheiden worden. Met dit onderscheid vervalt de traditionele tegenstelling tussen *noodzakelijkheid* en *kontingentie*. *Kontingente* verschijnselen zijn *noodzakelijke* maar *niet-wetmatige* verschijnselen. De niet-noodzakelijkheid van een verschijnsel met betrekking tot een bekende en geformuleerde wetmatigheid bewijst niet dat het wetenschappelijk zinvol is van een ongedetermineerd verschijnsel te spreken. Wanneer wij van een verschijnsel zeggen dat het *kontingent* of *toevallig* is, bedoelen wij in feite dat de ons bekende wetten ons niet toelaten het verschijnsel te voorspellen of te verklaren. Wij bedoelen dat het verschijnsel ten opzichte van welbepaalde andere verschijnselen niet-noodzakelijk is (nl. die verschijnselen waartussen wij reeds vaste relaties hebben gelegd en die wij als referentiepunt gebruiken), maar wij suggereren ten onrechte dat deze niet-noodzakelijkheid binnen één dimensie gelijkbetekenend zou zijn met een absolute niet-noodzakelijkheid of toevalligheid. Wij doen dit omdat wij het zgn. *kontingente* verschijnsel niet met antecedenten kunnen relateren, of omdat wij ons niet bewust zijn van het onderscheid tussen dimensionele en absolute niet-noodzakelijkheid.

Wij moeten onderscheid maken tussen *partikuliere noodzakelijkheid* en *universele of wetmatige noodzakelijkheid*, als twee subcategorieën van noodzakelijkheid. Dit onderscheid lijkt ons operationeel nuttiger dan de tegenstelling tussen *noodzakelijkheid* en *toeval*, omdat het ons toestaat twee klassen van verschijnselen te diskrimineren zonder voor de twee klassen een verschillend verklaringsmodel te moeten ontwerpen. Het deterministisch model kan dan voor alle verschijnselen worden gehandhaafd zonder

de moeilijkheid die ontstaat wanneer men *noodzakelijkheid* identificeert met *wetmatigheid* (28). Wanneer wij dit toepassen op ons voorbeeld van Jantje's leugen betekent dit, dat die leugen ons als een niet-noodzakelijke handeling voorkomt wanneer wij *noodzakelijkheid* gelijk stellen met *wetmatigheid*. Voor zover wij in Jantje geen psychische kenmerken kunnen aanwijzen die zich steeds voordoen, en geen situationele factoren die steeds tot leugen over behaalde schoolresultaten bewegen, kan er geen sprake zijn van een *wetmatige* handeling, en dus niet van een wetmatig-noodzakelijke handeling. Dit betekent evenwel niet dat die leugen niet als *noodzakelijk* kan gelden in functie van de kausale relaties die aanwezig waren in de reële psychosociale situatie van Jantje. Zij moet integendeel als gedetermineerd door zulke relaties gedacht worden om voor interpreteerbaarheid vatbaar te zijn. Deze relaties komen evenwel niet voor in ons

(28) Een illustratie van deze moeilijkheid biedt het Marxisme. De in het Marxisme vrij algemene identifikatie van « noodzakelijkheid » met « algemene wetmatigheid » en de poging om menselijke handelingen en historische evoluties te interpreteren in termen van zulke algemene wetmatigheden konfronteerde de Marxistische wijsbegeerte en wetenschap met de schier onoverkomelijke moeilijkheid om een verklaring te vinden voor individuele, partikuliere verschijnselen die niet konden worden ingepast in de gehanteerde wetmatigheidsschema's. Vandaar dat het modern Marxisme naast de noodzakelijkheid het 'toeval' ging aanvaarden. 'Noodzakelijk' zou dan datgene zijn wat onvermijdelijk plaatsgrijpt als gevolg van de 'essentie' of 'intrinsikaliteit' der dingen, terwijl 'toevallig' zou verwijzen naar gebeurtenissen die in het licht der intrinsikaliteit der dingen niet onvermijdelijk moeten plaatsgrijpen maar wel *kunnen* plaatsgrijpen. Het gevolg van deze tegenstelling is evenwel dat de 'toevallige' gebeurtenissen zich hierdoor aan elke wetenschappelijke verklaarbaarheid onttrekken.

Een recente kritiek hierop vindt men in « *The Problem of Free Will* » van de Hongaarse Marxist TAMÁS FÖLDESI (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966) in het deel over « *Dialectical Materialistic Standpoint in the Question of Free Will* », vooral pp. 134-165 (« *Necessity and Chance* »).

FÖLDESI verwerpt, m.i. terecht, de tegenstelling tussen 'noodzakelijkheid' en 'toeval' op grond van de verwarrende identifikatie van 'noodzakelijkheid' met 'geformuleerde wetmatigheid'. Hij vervangt haar door het onderscheid tussen 'interne noodzakelijkheid' en 'externe noodzakelijkheid'. Fenomenen die als 'toevallig' worden aangeduid zijn volgens dit onderscheid 'externe noodzakelijkheden', d.w.z. dat zij niet in een noodzakelijkheidsrelatie kunnen worden gesteld t.o.v. die eigenschappen der dingen die als hun intrinsikaliteit worden beschouwd, d.w.z. ten overstaan van die variabelen die in de geformuleerde wetmatigheden als antecedenten worden gesteld. Maar dit impliceert niet dat deze fenomenen als 'toevallig in absolute zin' kunnen worden beschouwd. Zij staan in een noodzakelijkheidsrelatie tot eigenschappen van dingen die in de geformuleerde wetmatigheden als niet-intrinsiek worden beschouwd of waarmee geen rekening wordt gehouden. Ten opzichte van de geformuleerde wetmatigheden zijn het toevalsverschijnselen, maar ten opzichte van x aantal elementen uit de antecedente staat van het universum zijn het noodzakelijkheidsverschijnselen. Deze elementen zijn ofwel onbekend, ofwel verwaarloosd in de geformuleerde wetmatigheden.

model van Jantje, omdat zij te particulier-veranderlijk zijn om in een algemeen model te kunnen geïntegreerd worden, of omdat zij onbekend zijn. Zij moeten echter wel in de psychosociale situatie van de leugen verondersteld worden als de determinanten van de leugen. En aangezien hun aanwezigheid de onmogelijkheid van hun afwezigheid impliceert is de leugen van Jantje een noodzakelijkheid. De noodzakelijkheid van de leugen van Jantje impliceert evenwel niet de repetitiviteit van de handeling. Of Jantje in de toekomst weer zal liegen is afhankelijk van de eventuele toekomstige aanwezigheid van diezelfde kausale factoren. Die toekomstige aan- of afwezigheid kunnen wij niet voorspellen voor zover wij die factoren niet (volledig) kennen en voor zover wij niet weten van welke voorwaarden die factoren op hun beurt afhankelijk zijn. Voor zover wij die wel kennen en voor zover wij met zekerheid kunnen voorspellen of zij al dan niet zullen optreden in een toekomstige situatie is het ons mogelijk om voor de toekomst X of niet-X te voorspellen, en dan is het niet meer juist te zeggen dat Jantje in de toekomst 'kan liegen maar niet moet liegen'.

4. Dit voorbeeld brengt ons meteen tot een verdere verduidelijking van het noodzakelijkheidsbegrip.

Wij moeten onderscheid maken tussen *extrinsieke* en *intrinsieke noodzakelijkheid*. Een handeling X van persoon P is intrinsiek noodzakelijk wanneer zij gedetermineerd wordt door intrinsieke eigenschappen van P. Slapen, eten, zich bewegen... zijn intrinsiek-noodzakelijke handelingen van P omdat zij biofysiologisch gedetermineerd zijn. Zo kan diefstal voor een kleptomane, leugen voor een mythomane en brandstichting voor een pyromane een intrinsiek-noodzakelijke handeling zijn (obsessionele determinering).

Een extrinsiek-noodzakelijke handeling daarentegen is een handeling die niet gedetermineerd wordt door intrinsieke eigenschappen of processen van P, maar door externe situationele factoren. Wanneer dorpsbewoners onder drang van een militaire bezetter hun bezittingen verlaten hebben wij met een extrinsiek-noodzakelijke handeling te maken ⁽²⁹⁾.

Over het algemeen beschouwt men handelingen van het uitsluitend intrinsiek-noodzakelijke of van het uitsluitend extrinsiek-noodzakelijke type als *gedetermineerde*, *noodzakelijke* of *onvrije* handelingen, of ontzegt men hen zelfs het karakter van *handelingen* op grond van hun « onvrijheid ». Handelingen die *vrij*, *ongedetermineerd* of *mogelijk* worden genoemd zijn doorgaans die handelingen waarvan niet kan gezegd worden dat zij exclusief intrinsiek of extrinsiek noodzakelijk zijn. De vraag is dan echter :

(29) In een andere terminologie kunnen we ook spreken van *autonome* versus *heteronome determinering*.

hoe dienen deze handelingen dan verklaard? Door een combinatie en interactie van externe factoren en intrinsieke factoren.

Jantje's leugen is niet het onvermijdelijke gevolg van een obsessie of van een externe dwang. Zij is het gevolg van de interactie van interne, psychische factoren en de specifieke configuratie van externe factoren op het moment dat aan de leugen voorafging. En als zodanig is die leugen even *noodzakelijk* als handelingen onder externe dwang of onder louter psychische druk. De kausale factoren verschillen, maar de kausaliteit als zodanig blijft.

Dus enkel wanneer men het begrip noodzakelijkheid beperkt tot één vorm van *intrinsieke noodzakelijkheid* kan men zeggen dat de mytomaan moet liegen, terwijl Jantje *kan* maar *niet moet* liegen. Maar in de optiek van noodzakelijkheid door intrinsieke én extrinsieke factoren samen is Jantje's leugen even noodzakelijk als die van de mythomaan. De verwaarlozing van dit onderscheid leidt tot de interpretatie van handelingen van het type van Jantje's leugen als *vrije* of *niet-gedetermineerde* handelingen.

Antropologisch, pedagogisch, etisch, juridisch, etc., is het verschil tussen de leugen van de mythomaan en de leugen van Jantje uiteraard belangrijk; belangrijker misschien dan het feit van hun 'noodzakelijkheid'. Maar wanneer het verschil wordt geïnterpreteerd als een tegenstelling tussen *gedetermineerde* en *niet-gedetermineerde* handelingen, dan berust dit op een verwarrende identifikatie van *noodzakelijkheid* met *exklusief intrinsieke* of *extrinsieke determinering*.

Voor de morele evaluatie van het handelen is dit van centrale betekenis. Traditioneel immers worden intrinsiek-noodzakelijke en extrinsiek-noodzakelijke handelingen (of handelingen die als zodanig worden geïnterpreteerd) als moreel irrelevant beschouwd, in de zin van onttrokken aan positieve of negatieve morele sankties. De kleptomaan, de pyromaan, de mytomaan worden doorgaans als *onverantwoordelijk*, als *onaansprakelijk* beschouwd. Hun handelingen worden niet als moreel slecht gekarakteriseerd en worden niet gelaakt of veroordeeld. Zij worden als ziektesymptomen opgevat en de morele sanktie wordt vervangen door mentale verzorging, psychotherapie, etc. Handelingen die niet eksklusief extrinsiek of eksklusief intrinsiek gedetermineerd zijn (cfr. Jantje's leugen) worden daarentegen als moreel-relevant geïnterpreteerd. Zij worden positief of negatief geëvalueerd en gesanktionerd, uitgaande van de veronderstelling dat zij op verdienste of op schuld berusten. Het kan psychologisch en sociologisch verantwoord zijn om handelingen van deze twee typen op een verschillende wijze te beoordelen en te sanktioneren. Wanneer men op handelingen wil ingrijpen is het zelfs noodzakelijk om een duidelijk onderscheid te maken tussen de genoemde soorten van determinering om reden dat de efficiëntie

van de ingreep een verschillende methode vergt. Dit houdt evenwel niet in dat een aantal veronderstellingen van de morele beoordeling en sanktionering steekhoudend zijn. De implicatie dat handelingen die niet louter extrinsiek-noodzakelijk of intrinsiek-noodzakelijk zijn moeten toegeschreven worden aan verdienste of schuld van de actor is één van die niet-steekhoudende vooronderstellingen, wanneer aan die begrippen de inhoud wordt toegekend die er impliciet of expliciet vaak wordt aan gegeven. Verdienste en schuld worden dan geïnterpreteerd als begrippen die verwijzen naar een relatie tussen het subjezt als reflexieve instantie en het subjezt als agerende instantie; relatie dus van het subjezt tot zichzelf. Deze relatie is van cognitief-evaluatief-emotionele aard. Het subjezt wordt verondersteld zichzelf als agerende instantie te objektiveren, zijn eigen handeling te analyseren met haar motieven, inhouden en gevolgen (= cognitieve aktiviteit), haar te situeren ten opzichte van de sociaal-vigerende en geïnterioriseerde waarden, normen en doelstellingen (= evaluatieve aktiviteit) en een emotioneel-afektieve attitude tegenover zichzelf als agerende instantie te ontwikkelen (= emotieve of katektische aktiviteit). Deze attitude verschijnt als fierheid of zelfwaardering (= verdienste) in geval de cognitief-evaluatieve aktiviteit tot een positief resultaat leidt; zij verschijnt als schaamte, auto-aggressie of wroeging (= schuld) wanneer die aktiviteit tot een negatief resultaat leidt.

De toekenning van deze inhoud aan de begrippen verdienste en schuld is verantwoord door de vaststelling dat de genoemde processen inderdaad bij handelende subjekten optreden. Psychologisch zijn de verschijnselen van verdienste- en schuldbesef reël. Ook is het juist dat deze verschijnselen bij hun optreden in het subjezt impliceren dat dit subjezt ervan uitgaat dat de betreffende handelingen *niet-noodzakelijk* zijn of waren. Maar er wordt doorgaans nog iets meer geïmpliceerd in de noties van subjektieve verdienste en schuld. Namelijk dat de subjektieve veronderstelling van de niet-noodzakelijkheid van de handelingen een *objektieve fundering* heeft. En deze implicatie is niet aanvaardbaar. Wanneer P een besef van verdienste of van schuld ontwikkelt, dan is dit het gevolg van de toetsing van zijn handelingen aan zijn moreel bewustzijn. Dit bewustzijn is het resultaat van een interioriseringsproces waarbij P een aantal normatieve beginselen uit de sociokulturele entiteiten waarin hij is opgegroeid tot de zijne heeft gemaakt en waaraan hij op grond van zijn fysiologische en psychische konstitutie een individuele konstellatie heeft gegeven. Wanneer P een schuld- of verdienstebesef kreëert is dit het gevolg van reflexieve vergelijking van zijn handelingen met de inhouden van dit moreel bewustzijn. Dit betekent dat P op grond van een gedetermineerd bewustzijn handelingen beoordeelt en sanktioniert die zelf gedetermineerd zijn (zij

het blijkbaar door andere factoren dan de inhouden van zijn moreel bewustzijn, vermits in het andere geval er geen sprake zou zijn van een intern konflikt en van morele sanktie). Dit betekent dat een deelklasse van gedetermineerde processen van P een andere deelklasse van eveneens gedetermineerde processen van diezelfde P sanktioneert.

P komt niet tot schuldbesef omdat zijn handelingen *objektief vermijdbaar* waren, maar omdat hij die handelingen subjektief als vermijdbaar *ervaart* in zijn daartoe gedetermineerd bewustzijn. Hetzelfde geldt voor het besef van verdienste. P's besef van verdienste of schuld leert ons enkel iets over zijn morele bewustzijnsinhouden en bewijst helemaal niets met betrekking tot het door dit bewustzijn veronderstelde volitioneel en decisioneel indeterminisme. P veronderstelt dit op grond van een sociokulturele konditionering om bepaalde handelingen als niet-noodzakelijke handelingen te beschouwen. De gemeenschap heeft hem geleerd dat bepaalde handelingen uitsluitend van hemzelf (van zijn 'vrije wil') afhankelijk zijn en dat hij ervoor verantwoordelijk zal gesteld worden. Hij is daardoor overtuigd geworden dat bepaalde handelingen kunnen vermeden worden en dat andere handelingen *kunnen* (en eventueel *behoren*) maar niet noodzakelijk *zullen* tot stand komen, en dat hij het stellen van bepaalde handelingen op rekening van zijn verdienste mag schrijven terwijl hij zich voor andere schuldig moet achten. De veronderstelling van niet-noodzakelijkheid van bepaalde handelingen kan dus verklaard worden als gevolg van een enkulturatieproces, van sociale kommunikatie omtrent de handelingen waarvoor men wel of niet verantwoordelijk zal, resp. kan worden gesteld.

Deze ervaring van verdienste- en schuldbesef geldt in de traditionele moraalfilosofie als criterium voor moreel relevante handelingen. Zij is één van de argumenten voor de overtuiging dat morele oordelen bestaansreden hebben. De morele beoordeelaar ervaart dit besef introspektief en veronderstelt ditzelfde besef in de beoordeelde. Indien de beoordeelde de schuld- en verdienste-ervaring niet zou kennen zou de zin van morele goed- en afkeuring vervallen. Hij moet het geloof in de niet-noodzakelijkheid der handelingen bij de beoordeelde veronderstellen, zoniet zou deze de goed- of afkeuring niet interioriseren. De morele sanktioneringspraxis kan het niet stellen zonder de subjektieve ervaring van niet-noodzakelijkheid en van schuld en verdienste bij de gestelde of te stellen handelingen, ook als die handelingen objektief wel degelijk noodzakelijk zijn en dus niet op grond van objektieve kriteria (d.w.z. kriteria buiten de subjektieve ervaring zelf) als ongedetermineerd kunnen worden voorgesteld. De begrippen *verantwoordelijkheid* en *aansprakelijkheid* berusten niet op een objektieve realiteit van onttrokkenheid aan de kausaliteit maar op een subjektieve ervaringswijze van handelingen. Er wordt ten onrechte tot

de *vrijheid* of *niet-gedetermineerdheid* van wilsbeslissingen en handelingen besloten vanuit een manier van het subjezt om in de reflexie die wilsbeslissingen en handelingen te ervaren. Men besluit tot een objektieve schuld of verdienste vanuit de attitudes die in het subjezt door kulturele konditionering tot stand kwamen.

Dit brengt ons voor de schijnbaar paradoksale toestand dat handelingen die in feite gedetermineerd, en dus noodzakelijk, zijn als niet-noodzakelijke handelingen gesanktioneerde worden, waarbij die sanktionering een indruk van berechtiging wekt doordat zowel de gesanktioneerde als de sanktionerende instantie subjeztief van de niet-noodzakelijkheid overtuigd zijn.

Deze toestand is evenwel slechts in schijn paradoksaal. De veronderstelling van schuld en verdienste en van verantwoordelijkheid op grond van vermeende niet-noodzakelijkheid van handelingen is het gevolg van een sociale stipulatie-akt. Actors zijn niet voor bepaalde handelingen verantwoordelijk omdat de niet-noodzakelijkheid objektief aantoonbaar is. Zij worden verantwoordelijk *gesteld* en als schuldig of verdienstelijk *gekwalificeerd* door zichzelf en door de gemeenschap of door één van beide. Wanneer het gevoel van verantwoordelijkheid en van schuld of verdienste het resultaat is van zelftoekenning door het subjezt is dit het gevolg van geïnterioriseerde toekenningsakten van de gemeenschap (cfr. Freud's Ueber-Ich). Wanneer dit gevoel het resultaat is van een publieke sanktie, dan is de sociale stipulatie-akt manifest. Zelftoekenning zonder sociale toekenning moet verklaard worden als gevolg van het intern-psychisch werkzaam zijn van geïnterioriseerde normen die in de sociokulturele omgeving niet langer vigeren, of van geïnterioriseerde normen uit een sociokultureel milieu waarin het subjezt zich niet meer bevindt, of van een in het subjezt tot stand gekomen specifieke kombinatie van normen die niet in dezelfde kombinatie in de sociokulturele omgeving gelden. Sociale toekenning zonder zelf-toekenning treedt op als het subjezt de sociaal gestipuleerde normen niet heeft geïnterioriseerd.

Wanneer een subjezt als verantwoordelijk, verdienstelijk of schuldig geldt, dan is dit steeds het direkte of indirekte *produkt van een sociale stipulatie*. Socio-kulturele eenheden bepalen de kriteria en grenzen van 'normaliteit' en 'abnormaliteit', van 'verantwoordelijkheid' en 'onverantwoordelijkheid', van 'toelaatbaarheid' en 'ontoelaatbaarheid', van 'schuld' en 'verdienste'.

Dit is hun normstipulerende funktie, en deze normstipulatie gehoorzaamt weinig of niet aan eisen van objektief gefundeerd inzicht. Om systeem-funktionele redenen worden in elke gemeenschap bepaalde handelingen als verantwoordings-relevant en andere als verantwoordings-irrelevant,

bepaalde handelingen als *noodzakelijk* en andere als *vrij* bestempeld, en worden bepaalde individuen als aansprakelijk en andere als onaansprakelijk gekwalificeerd. Deze indeling komt niet tot stand op grond van inzicht in intrinsieke verschillen in de aard van handelingen en individuen. De criteria zijn van groepsfunctionele en groepsdynamische aard.

Wat wij met dit alles willen betogen is dat het subjeet verantwoordelijk is voor een handeling voor zover hij door de gemeenschap (en/of door zichzelf) verantwoordelijk *gesteld wordt*, d.w.z. voor zover zijn handeling gesanktioneerd wordt. En dat zijn handeling verdienstelijk of schuldig is voor zover zij door de gemeenschap of door het subjeet zelf als zodanig *beschouwd* wordt. Hij geldt als verantwoordelijk omdat hij *geacht wordt* anders te hebben kunnen handelen, omdat *men zegt* dat hij anders had kunnen handelen, niet omdat hij inderdaad anders had kunnen handelen in de psychosociale situatie waarin hij gehandeld heeft.

Hieruit willen wij konkluderen dat men ter beoordeling van de zinvolheid van morele oordelen verschillende mogelijke intenties van zulke oordelen moet onderscheiden.

1. *Eerste mogelijkheid.* Een positief of negatief moreel oordeel over een handeling kan gemotiveerd zijn door de intentie van beloning voor een verdienstelijke handeling of bestraffing van een schuldige handeling, op grond van de overweging dat de actor door de gestelde handeling een *vrije keuzedaad* heeft gesteld die op zichzelf goedkeuring of afkeuring verdient.

In deze optiek heeft een moreel oordeel naar onze mening geen bestaansrecht. Door een gedetermineerde, noodzakelijke handeling *verdient* men noch beloning noch straf. Wanneer iemand onbaatzuchtig handelt *verdient* hij daarvoor geen beloning, evenmin als de moordenaar bestraffing *verdient*. Wie onbaatzuchtig handelt, doet dit omdat hij gegeven zijn psychische totaalkonstellatie in een gegeven situatie niet anders kon handelen, en de moordenaar is diegene die in de situatie waarin hij zich bevond niet anders kon dan moorden.

2. *Tweede mogelijkheid.* Een positief of negatief oordeel over een handeling kan gemotiveerd zijn door de intentie om door goed- of afkeuring in te werken op het bewustzijn van de gesanktioneerde en via dit bewustzijn op zijn toekomstige handelingen en op het bewustzijn en handelen van anderen. Intentie is hier: wijziging van een deel der determinanten van het handelen van een actor.

Een positief oordeel over een onbaatzuchtige handeling fungeert dan niet als beloning voor de gestelde daad, maar als prikkel om in de toekomst verder onbaatzuchtig te handelen, en als prikkel voor andere subjekten om door onbaatzuchtig handelen eveneens de gunst van de groep te verwerven. Een negatief moreel oordeel en/of een materiële bestraffing van

een moordenaar fungeren dan niet als bestraffing voor de *schuld* die hij door zijn daad op zich geladen heeft, maar als frustratiefactor om hem in de toekomst van het moorden af te schrikken, en als dreiging voor potentiële andere moordenaars.

In deze optiek bevredigt de gemeenschap met de morele sanktionering haar behoeften aan instandhouding, funktionele koöperatie, evenwichtige structurering, enz. Als zodanig heeft de moraal bestaansredenen. De sanktionering van de onbaatzuchtige en van de moordenaar vervult een systeemfunktionele rol. Zij adapteert individuen en groepen aan de verwachtingen en normen van het sociaal systeem. Zij fungeert als facilitatiefactor voor sociaal gewenste handelingen en als inhibitiefactor van sociaal ongewenste handelingen. Voor zover individuen deze prikkels interioriseren wordt de sociokulturele eenheid ontlast van de noodzaak om externe dwangmiddelen te gebruiken. De individuen en groepen beschikken dan zelf over een intern regulerings- en sanktioneringsapparaat dat een deel van de sociale controle vervangt.

Deze funktie van de moraal is geenszins inkompatibel met een deterministische visie op het menselijk handelen.

Dat het sociaal en sociaalpsychologisch zinvol, resp. noodzakelijk is, handelingen moreel te sanktioneren, en dat het objektief mogelijk is om door middel van deze sanktionering op het bewustzijn en het handelen van individuen en groepen in te werken, impliceert in geen enkel opzicht dat de gesanktioneerde handelingen niet-noodzakelijke handelingen zouden geweest zijn noch dat er een element *vrijheid* of *ongedetermineerdheid* in het handelen zou aanwezig zijn.

Wanneer ik Jantje omwille van zijn leugen negatief sanktioneer heeft die sanktie objektief geen fundering indien ik haar bedoel als 'straf voor een daad die hij had kunnen en moeten vermijden'. Maar subjektief-psychologisch en sociaalpsychologisch heeft het wel zin dit aan Jantje voor te houden. De overtuiging van Jantje dat hij zijn leugen kad kunnen vermijden kan in de toekomst een faktor zijn die in Jantje tot determinant voor het spreken van de waarheid wordt. De vaststelling dat Jantje's overtuiging met betrekking tot zijn vroegere handeling illusoir is verhindert niet dat die overtuiging in de toekomst tot reële gedragsdeterminant wordt. Evenzo kan het feit dat ik die overtuiging aan Jantje tracht bij te brengen effekt hebben op de overtuiging van anderen, die — de afkeuring van Jantje ervarende — vrezende dezelfde frustratie te zullen ondergaan in geval van leugen. Dit kan dan voor hen een prikkel worden om eveneens niet te liegen. En daarmee is de sociale funktie vervuld: de repetitie van een ongewenste handeling door de actor of door de toeschouwers ervan voorkomen. Hetzelfde kan gezegd voor positieve sankties.

Dit betekent dus helemaal niet dat Jantje's aanvankelijke leugen geen noodzakelijke handeling zou geweest zijn. Het betekent dat morele oordelen zo kunnen inwerken op vroegere aktiedeterminanten dat er een nieuwe determinantenkonfiguratie ontstaat waaruit nieuwe handelingen resulteren die opnieuw het noodzakelijk gevolg zijn van de nieuwe determinantenkonfiguratie. De nieuwe handelingen zijn daarbij in geen enkel opzicht méér *vrij* of *ongedetermineerd* dan de vroegere. Zij zijn alleen door andere determinanten veroorzaakt.

Men zou hiertegen kunnen aanvoeren dat men dan toch nog verplicht is een faktor *vrije keuze* of *ongedetermineerdheid* in te voeren om te verklaren dat de morele beoordeler kan beslissen om door middel van zijn oordelen op de aanwezige determinanten in te werken en deze te wijzigen. Deze opwerping is slechts in schijn plausibel. Om bij hetzelfde voorbeeld te blijven: ik stel vast dat Jantje heeft gelogen en ik sanktioneer hem in de hoop daardoor op de determinanten die hem deden liegen in te werken en de leugen in de toekomst te voorkomen. Hoe kom ik ertoe dit te doen? Ik hanteer mentaal een model van Jantje en zijn handelen volgens hetwelk het mij mogelijk voorkomt dat Jantje in de toekomst niet meer zou liegen. Ik weet bijvoorbeeld dat zijn leugen toe te schrijven was aan een reeks specifieke factoren in de situatie waarin hij verkeerde, en ik beschik over de mogelijkheid om te verhinderen dat die factoren nog eens zouden doorwerken in de situaties waarin ik kan voorzien dat Jantje zal terechtkomen. Ik heb een negatieve attitude tegenover het feit dat Jantje liegt en ik wil hem de waarheid leren spreken. Ik ga daarom over tot sanktionering van Jantje met als intentie hem af te houden van verdere leugens. Mijn aktiviteit is in dit geval volledig gedetermineerd door het motief dat resulteert uit de interactie van mijn attitude en mijn kognitieve processen (het hanteren van mijn modellen, het analyseren van de verleden situatie, het anticiperen van toekomstige situaties, het ontleden van de psychologie van Jantje...). Mijn attitude bij de konstatering van de leugen determineert het op gang komen van de kognitieve processen waarvan het verloop op zijn beurt gedetermineerd is door mijn kognitieve structuur. Deze processen resulteren in het bewustzijn van de middelen die te mijner beschikking staan om op Jantje's gedrag in te werken. De uiteindelijke *keuze* van één der middelen is gedetermineerd door het inzicht in hun respektievelijke efficiëntie, door mijn anticipatie van de zekere of vermoedelijke gevolgen van de toepassing der verschillende middelen, door mijn morele principes met betrekking tot middelen-normering, door mijn katektische preferenties, door mijn gewoontehandelingen (etc.), die in een ingewikkeld interactie-proces op elkaar inwerken en in één bepaald resultaat resulteren. De *beslissing* tot toepassing van het uiteindelijke middel en het doel van

mijn toepassing tenslotte zijn weer gedetermineerd door mijn aanvaankelijke attitude.

De handeling dus die de schakel vormt tussen een noodzakelijke handeling (Jantje's leugen) en een toekomstige noodzakelijke handeling (bv. Jantje's toekomstig waarheid-spreken) is zelf een gedetermineerde, noodzakelijke handeling. De analyse-, beraadslagings- en evaluatieprocessen die deze intermediaire handeling konstitueren zijn door mijn cognitieve, katektische en evaluatieve structuur gedetermineerd.

Wij zien geen reden om precies deze processen als *vrij* of *ongedetermineerd* te beschouwen. Dat dit traditioneel vaak wel gedaan wordt lijkt ons toe te schrijven aan het feit dat de mentale processen en de bewustzijnsfeer op grond van hun hoge kompleksiteitsgraad en van hun centrale betekenis voor het menselijk handelen een speciale status van *verhevenheid* en *autonomie* hebben verworven in het spekulatief-psychologische en wijsgerige denken. Op grond van hun antropologisch centrale functie verdienen zij ongetwijfeld dergelijke speciale status, maar dit mag niet tot de verkeerde konklusie leiden dat zij daarom niet aan dezelfde determineringswetten zouden onderworpen zijn als alle andere (antropologisch ondergeschikte) processen. Ooh hier weer mogen wij niet uit de introspektieve, subjektieve ervaring, volgens dewelke het produkt van ingewikkelde mentale processen niet als de output van een gedetermineerde verwerking van input-gegevens wordt aangevoeld, besluiten tot een objektieve niet-gedetermineerdheid. Ook de grote graad van intersubjektieve eensgezindheid over deze introspektieve ervaring geeft ons niet het recht tot die konklusie.

Het is ongetwijfeld zo dat het de subjektieve, introspektieve ervaring van decisionele en volitionele processen is die psychologisch aan de basis ligt van het subjektieve *vrijheidsbewustzijn*. Het feit dat wij in ons bewustzijn alternatieven hanteren, dat wij vaak lange en ingewikkelde cognitieve, evaluatieve en anticipatorische activiteiten voltrekken vooraleer tot een beslissing te komen, en het feit dat wij het besef hebben dat het resultaat van die activiteiten niet op voorhand bepaald is, brengen er ons toe een gevoel van individuele autonomie, van wilsvrijheid, van onttrokkenheid aan het mechanisme van universele kausatie te ontwikkelen. Wij ontwikkelen een zelfbewustzijn waarbij het *ik* of het *zelf* tegelijkertijd een geheel van gedetermineerde processen en activiteiten en een autonome controle- en beslissingsinstantie boven die processen en activiteiten representeert. Het ontstaan van dit ambivalente bewustzijn is psychologisch verklaarbaar als een gevolg van het zelf-refleksieve mentale vermogen van het subjekt. Één van de mentale processen bestaat in de objektivering van andere mentale processen en de resultaten van die objektivering werken

determinerend in op de geobjektiveerde processen én op het voltrokken objektiveringsproces zelf. Introspektief geeft dit het ontstaan aan een dualistisch antropologisch besef: *subjekt* en *objekt* tegelijkertijd zijn. Maar hierin zien wij geen enkel argument ter verdediging van de stelling dat de subjekt-zijde van de mens, of de objektiveringsprocessen van het *ik*, niet ten zelfden titel zouden gedetermineerd zijn als de objektzijde of de geobjektiveerde processen. Citeren wij hier nogmaals H. Ofstad: « The usual indeterminist defends indeterminacy (in some usually undefined sense) only because this seems to him a necessary condition for freedom of decision (in a sense which he likewise usually fails to make clear). The three most important hypotheses as to why indeterminism (in some sense of 'causelessness') is defended may be expressed thus: (a) if determinism is true, then man cannot be free in the sense of being ethically responsible, (b) if determinism is true, then man cannot be free in the sense of being an active agent, a self, (c) if determinism is true, then there are some things which are not in man's power. These reasons are not independent of each other; (c) is probably the most important one since it very often is the underlying reason why an author advances the (a) or (b) argument »⁽³⁰⁾.

Deze verklaring lijkt ons volledig adequaat. Gegeven het feit dat de indeterministische positie niet vatbaar blijkt voor precieze definiëring, en gegeven ook het feit dat het ons onmogelijk voorkomt bij de notie *wilsvrijheid* iets cognitief zinvols te denken, lijkt ons deze psychologische verklaring van de aanvaarding van het indeterminisme juist.

Het komt ons voor dat Ofstad inderdaad gelijk heeft wanneer hij stelt dat de aanvaarding van het indeterminisme gemotiveerd wordt door de (bewuste of onbewuste) vrees dat de waarheid van het determinisme een bepaalde introspektieve, subjektieve ervaring in het gedrang zou kunnen brengen, namelijk het besef van wilsvrijheid, van subjektieve autonomie en van beschikkings- en beslissingmacht. Dit is in het licht van wat wij hoger zegden begrijpelijk. Het *ik*-bewustzijn ligt aan de basis van het besef van menselijke waardigheid in het algemeen en van individuele eigenwaarde in het bijzonder. Dit impliceert een gevoel van macht en autonomie. De emotioneel-affektieve gehechtheid aan de mentale activiteiten die dit *ik*-bewustzijn konstitueren verklaart voldoende de poging om aan die activiteiten een speciale status te verlenen en de weigering om ze aan de hand van hetzelfde verklaringsmodel te benaderen als de activiteiten en processen die op het katektische en evaluatieve vlak als inferieur gelden t.o.v. de volitionele en decisionele processen.

(30) op. cit., p. 97.

Dit wordt vooral begrijpelijk wanneer wij vaststellen dat een aantal indeterministen een derwijze gesimplificeerde en inadegwate voorstelling van het determinisme koesteren dat zij — vanuit die voorstelling enigszins terecht — vrezen dat een deterministische optiek geen plaats meer kan bieden voor een bevredigende interpretatie van de ingewikkelde processen van streving, waardering, deliberatie, doelstelling, keuze, wilsbeslissing (etc.) die bij wilsakten en handelingen betrokken zijn. Deze vrees komt bijvoorbeeld duidelijk tot uiting wanneer de opwerping gemaakt wordt dat de deterministische optiek wilsakten en handelingen tracht op te vangen in het al te ruwe schema van eenvoudige stimulus-response-reakties waarbij één opwellende streving — of de meest intense streving uit een veelheid van opwellende strevingen — de stimulus vertegenwoordigt waarop noodzakelijk één wilsbeslissing en handeling als response moet volgen. Deze vrees is evenwel ongegrond. Een minimum reflexie over de aard en kompleksiteit van mentale processen die tot handelingen leiden volstaat om in te zien dat men deze processen niet zonder meer als gekonditioneerde reflexen van het simpele S-R-type kan interpreteren. Maar een minimum reflexie volstaat eveneens om in te zien dat deze processen anderzijds ook niet anders kunnen geïnterpreteerd worden dan als ingewikkelde circuits van S-R-reakties met ingebouwde feed-back-mechanismen. Laten wij dit verduidelijken met een ontleding van het verloop van zulk mentaal proces.

Uitgangspunt van een wilsakt en handeling vormt de aanwezigheid van een streving of van een geheel van strevingen met onderling verschillende intensiteitsgraad. Die strevingen richten zich op objekten (streefobjekten) die zich aan het bewustzijn aandienen. Het bereiken of realiseren van die objekten kan tot doelstelling van een handeling worden, maar wordt niet automatisch en noodzakelijk tot zulke doelstelling. In het geval van één streving, of van één duidelijk overheersende streving, zou men kunnen veronderstellen dat haar opwelling automatisch door een handeling tot realisering van het streefobjekt zou worden gevolgd. In dit geval zouden wij voor een simpele S-R relatie staan. Misschien kunnen hiervan voorbeelden worden aangewezen, maar het is zonder meer duidelijk dat de zaken ingewikkelder liggen bij het grootste deel van wilsakten en handelingen. Waarom? (1) Omdat in de meeste gevallen het streefobjekt niet onmiddellijk tot aktiedoelstelling zal worden, maar eerst aan een analyseproces zal worden onderworpen waarbij de aard, de realisatievoorwaarden en de konsekwenties van het streefobjekt onderzocht worden; (2) omdat in de meeste gevallen meerdere streefobjekten zich min of meer simultaan of in korte opeenvolging als mogelijkheden aan het bewustzijn aandienen en er dus een deliberatie-proces noodzakelijk is om uit te maken aan welk

streefobjekt men de voorkeur geeft en wat de respektievelijke voorwaarden en konsekventies van de mogelijke streefobjekten zijn. Of het streefobjekt al dan niet tot aktiedoelstelling zal worden zal dus in eerste instantie afhankelijk zijn van deze voorafgaandelijke analyse, deliberatie en evaluatie. Deze analyse, deliberatie en evaluatie zal andere strevingen oproepen. Inzicht bijvoorbeeld in onaangename toekomstige konsekventies van het realiseren van een streefobjekt, in grote moeilijkheden die zullen ontstaan bij de poging om het streefobjekt te bereiken, in eventuele konfliktsituaties die door de aktie zouden ontstaan met betrekking tot geïnterioriseerde morele normen of sociale verwachtingen.. etc.. zal andere — vaak met de eerste konfliktierende — strevingen oproepen die een nieuw analyse-, deliberatie- en evaluatie-proces in gang zullen zetten. De intensiteit van de aanvankelijke strevingen kan erdoor verhoogd of verlaagd worden, de aantrekkelijkheidsgraad van het streefobjekt kan stijgen of dalen, een andere streving kan tot centraal motief voor de beslissing worden, er kan wijziging gebracht worden in de aanvankelijk efficiënt of moreel toelaatbaar geachte middelen, etc. Dit proces zal verder gaan tot de interaktie tussen strevingsimpulsen en informatiegegevens (verstrekkt door de analyse, deliberatie, evaluatie) in één konkrete doelstelling resulteert (of in een reeks van gehiërarchiseerde en geplande doelstellingen), die wij dan de *keuze* kunnen noemen, en die zal gevolgd worden door de intentie om het gekozen doel te realiseren door aangepast handelen (de *uitvoeringsbeslissing*). Als ontleding van een decisioneel en volitioneel proces is dit te summier en schematisch, maar het volstaat om aan te tonen dat zulk proces moeilijk anders kan beschreven worden dan in termen van lange reeksen van antecedent-gevolg-relaties, ingeschakeld in een terugkoppelingssysteem. Op elk moment van het proces worden de mentale operaties bepaald door de antecedente factoren, zijnde enerzijds de strevingsimpulsen en de kognitieve informatiegegevens (= input) en anderzijds de structuur en werking van de mentale totaalconstitutie die de input-gegevens verwerkt (= operator) en een resultaat oplevert (= output) dat opnieuw wordt doorgeseind naar de aanvankelijke input-factoren waarop zij inwerken. Uit dit inwerkingsproces resulteren nieuwe inputs, en hetzelfde verwerkingsproces komt tot stand tot op het ogenblik waarop een definitieve output te voorschijn komt. Om een adekwate totaalbeschrijving van konkrete volitioneel-decisionele processen te geven zal uiteraard een uiterst kompleks cybernetisch model moeten worden ontworpen. Dit model kan bij de huidige stand van de psychologie en neurologie nog niet gegeven worden. Maar het is duidelijk dat de verdere kompleksificering van de hoger gegeven ontleding er enkel kan op neerkomen dat meer gespecificeerde tussenschakels worden ingevoerd in de reeks van antecedent-gevolg-relaties in het circuit.

Het is totaal onmogelijk om zich met betrekking tot deze processen iets zinnigs te denken bij termen als *vrijheid*, *ongedetermineerdheid* en *niet-noodzakelijke mogelijkheid*. De stijging van het wetenschappelijk inzicht in deze processen zal resulteren in het steeds meer invoegen van gespecificeerde tussenschakels, en deze invoeging zal de interpretatie van deze processen steeds meer in kausaliteitstermen doen verlopen. Hoe preciezer de elementen van de inputs, de operator en de outputs zullen kunnen aangewezen en geformuleerd worden, des te onvermijdelijker zal het besef worden dat de uiteindelijke output het noodzakelijke resultaat is van een volledig gedetermineerd mentaal proces. In dit proces zijn een aantal determinanten werkzaam die wij in inframentale processen niet aantreffen: bijvoorbeeld beliefs aangaande alternatieve streefobjecten, doelstellingen en aktiemiddelen, en hun interactie met attitudes en katektisch-konatieve impulsen. Dit is een vaststelling die ons moet behoeden voor al te simplistische beschrijvingen in eenvoudige S-R-relaties zoals wij die bij gekonditioneerde reflexen aantreffen en die ons moet aanzetten tot nadere studie van de specificiteit van deze determinanten. Maar het is geenszins een vaststelling waaruit zou kunnen gekonkludeerd worden dat het deterministisch verklaringsmodel hier niet zou van toepassing zijn of waaruit argumenten zouden kunnen gehaald worden ter staving van enig indeterminisme. De identifikatie van determinisme met simplistische verklaringen in termen van gekonditioneerde reflexen is niet de enige misvatting die de weerstand van een aantal moraalfilosofen verklaart. Wij hebben terloops reeds op enkele andere misvattingen omtrent determinisme gewezen. Samenvattend kunnen wij ze als volgt stellen:

(a) determinisme mag niet geïdentificeerd worden met een mechanistisch determinisme, dat op grond van zijn identifikatie van noodzakelijkheid met *universele wetmatigheid* geen verklaring kan geven voor het verschijnsel van vernieuwing, evolutie, dynamiek.

(b) determinisme mag niet verkeerdelijk verengd worden tot kausatie door intrinsieke factoren of tot kausatie door extrinsieke factoren. Beide interpretaties kwamen en komen nog veelvuldig voor. De stelling bijvoorbeeld dat handelingen of beslissingen *vrij* zijn wanneer zij niet het resultaat zijn van externe compulsie reduceert de noties noodzakelijkheid en determinering tot kausatie door extrinsieke factoren. Daarentegen reduceert de stelling dat beslissingen of handelingen *vrij* zijn wanneer zij niet het resultaat zijn van interne dwang (bv. obsessie, hartstocht..) de noties noodzakelijkheid en determinering tot een specifieke vorm van internpsychische (= intrinsieke) kausatie. Bijvoorbeeld: interpretatie van psychologisch determinisme als een theorie volgens dewelke gedetermineerde handelingen handelingen zijn die resulteren uit opwellende, rationeel niet

gecontroleerde strevingen of handelingen die de manifestatie zouden zijn van het emotief-affektief niveau van het karakter of het Zelf met uitsluiting van rationele deliberatie en rationele impulsbeheersing. Bij deze en aanverwante interpretaties van determinisme wordt dan verwezen naar wilsbeslissingen en handelingen die gemotiveerd zijn door het plichtsbewustzijn of door rationele alternativedeliberatie en -keuze als zijnde *vrije* of *ongedetermineerde* wilsakten en handelingen.

Maar een beslissing of handeling die niet uitsluitend door externe dwangfactoren of door bepaalde interne impulsen gedetermineerd is, is daarom niet ongedetermineerd. Determinering moet geïnterpreteerd worden als kausatie door het specifieke interactieproces van intrinsieke en extrinsieke factoren.

(c) determinisme mag ook niet geïnterpreteerd worden als kausatie door één soort bepalingsfactoren. Dit is bijvoorbeeld het geval wanneer determinering eenzijdig wordt geïdentificeerd met biologisch, neurologisch, psychologisch, sociologisch, historisch... determinisme, etc. In concrete volitionele en decisionele processen bestaat het determinantenveld uit een komplekse configuratie van factoren van verschillende orde.

(d) en tenslotte mag determinisme niet geïnterpreteerd worden als een ontologische uitspraak, waarbij een syntetisch oordeel over de totale werkelijkheid zou worden uitgesproken dat vatbaar zou zijn voor empirische verificering of dat apriorisch waar zou zijn. Het determinisme moet beschouwd worden als een wetenschappelijke werkhypothese.

Besluit :

Wij zijn in dit artikel uitgegaan van de stelling dat een volitioneel en decisioneel indeterminisme niet vatbaar is voor enige cognitief-zinvolle definiëring. Wij hebben daarentegen willen aantonen dat de aanvaarding van een deterministische positie de enige mogelijkheid is om menselijke gedragsfenomenen op een éénduidige en consistente manier te interpreteren en om konsekvent te blijven met de wetenschappelijke praxis. Verder hopen wij te hebben aangetoond dat het indeterminisme, in tegenstelling tot een verbreide opvatting, geen *conditio sine qua non* is om aan de moraal bestaansrecht toe te kennen, en dat morele oordelen zo kunnen geïnterpreteerd worden dat hun bestaan compatibel is met de aanvaarding van de deterministische stelling.

Hugo VAN DEN ENDEN

